

Ковель

Життя
та загибель
єврейської
громади

Міжнародний проєкт «Мережа пам'яті»
Фонд «Меморіал убитим євреям Європи»
Український центр вивчення історії Голокосту

КОВЕЛЬ

**Життя та загибель
єврейської громади**

Київ
2023

УДК 94:341.485(=411.16)(477.82)

Ковель: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. 101 с.

У цій публікації висвітлено історію життя й загибелі єврейської громади Ковеля. Події Голокосту в місті вже неодноразово привертали увагу закордонних істориків і документалістів, однак в Україні досі належно не відображені. Ця праця є спробою заповнити «білу пляму» в історії міста.

Видання розраховано на істориків, краєзнавців, учителів, учнів та усіх, хто цікавиться історією України, рідного краю, Другої світової війни й етнічних меншин України.

Auswärtiges Amt

Здійснено в рамках проекту «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини. Ця публікація не є відображенням офіційної позиції спонсорів проекту.

Автор
Петро Долганов

Науковий консультант
Андрій Усач

Наукова редакторка
д-р Світлана Бурмістр

- © Петро Долганов, 2023
- © Міжнародний проект «Мережа пам'яті», 2023
- © Фонд «Меморіал убитим євреям Європи», 2023
- © Український центр вивчення історії Голокосту, 2023

ЗМІСТ

Переднє слово	5
Ранньомодерна історія Ковеля.....	10
Єврейська громада Ковеля у міжвоєнний період.....	11
Початок Другої світової війни. Під режимом «перших советів»	15
Друга світова війна і Голокост у Ковелі	17
Початок німецько-радянської війни й дилеми (не)евакуації.....	17
Організація військової окупаційної адміністрації	19
Дискримінація і вбивства євреїв під військовою окупаційною адміністрацією.....	25
Формування цивільної окупаційної адміністрації.....	28
Дискримінація євреїв і створення двох ковельських гетто	30
Ліквідація гетто у «старому» місті	32
Ліквідація гетто в «новому» місті	36
Вживання вцілілих.....	39
Стратегії вживання	39
«Полювання» на євреїв	46

Повоєнне життя	47
Повернення вцілілих	47
Покарання винуватців	50
Пам'ять про Голокост	53
Ілюстрації/Illustrations.....	57
Summary	90

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Місія україно-німецького проекту «Мережа пам'яті», що розпочався 2020 року, — вшанування та захист місць пам'яті через розвиток мережі місцевих ініціатив, які здатні самостійно та системно повертати історію Голокосту і геноциду ромів у локальну культуру пам'яті. Працюючи в рамках зобов'язання Федеративної Республіки Німеччина гідно вшановувати пам'ять усіх жертв націонал-соціалізму і в рамках підтримки від Міністерства закордонних справ Німеччини, ми розробляємо та втілюємо нові інструменти дослідження та захисту місць масових поховань, допомагаємо зберігати й робити видимою місцеву культурну спадщину євреїв і ромів, зокрема через дослідницьку та просвітницьку діяльність.

Близько 1,5 мільйона євреїв було вбито на території України під час німецької окупації. Понад мільйон із них розстріляли підрозділи вермахту, СС і поліції за участю місцевих спільників у віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх танкових окопах, піщаних кар'єрах або в спеціально викопаних для цього ямах. Цілі єврейські громади було знищено, часто за декілька днів. Близько 2 тисяч масових поховань убитих євреїв є відображенням наслідків Голокосту в Україні. Масові вбивства євреїв супроводжувалися знищенням культурної спадщини, спробою стерти сліди й пам'ять про колись велелюдні громади й навіть найменші поселення.

За часів німецької окупації України було вбито більшість українських ромів — понад 12 тисяч дітей, жінок і чоловіків. Окрім того, в румунській окупаційній зоні «Трансністрія» між річками Дністер і Південний Буг загинули понад 11 тисяч із приблизно 25 тисяч ромів, депортованих із теренів Румунії та анексованих нею територій. Жертвами нацистської політики винищення стали також пацієнти психіатричних

закладів, військовополонені та справжні й гадані противники окупаційного режиму.

Сьогодні майже в кожному населеному пункті України є один або більше меморіалів жертвам Другої світової війни. Інколи ці споруди розташовані саме на місцях насильства та масових поховань, інколи — на символічних місцях. Деякі з меморіалів було побудовано в перші десятиліття після закінчення війни, деякі — після 1990-х років, у незалежній Україні. Безумовно, також є місця насильства, які не позначено, відомі лише кільком людям або забуті. З кожним таким місцем пов'язані дуже конкретні людські долі та історії, які треба зберегти, якщо це ще можливо.

Проект «Мережа пам'яті» повертає ці історії й документує багатогранне й мультикультурне минуле України. У фокусі нашої роботи не тільки події Другої світової війни й Голокосту, а й спільне життя різних громад до війни, політика пам'яті й форми меморіалізації після війни. Серед багатьох важливих моментів для нашої історичної й освітньої діяльності — чітка ідентифікація окремих груп жертв націонал-соціалістів та їхніх спільників, повернення імен загиблих і тих, хто залишився живим, їхніх особистих історій, відображення досвіду очевидців подій, передавання історій зради й порятунку, встановлення осіб злочинців і обставин злочину. Для цього проект шукає та опрацьовує першоджерела, спогади та інші документи з українських і закордонних архівів. Спільна україно-німецька робоча група істориків залучає весь доступний масив джерел різними мовами, щоб провести поглиблені дослідження щодо деяких громад — учасниць проекту.

Дослідження місць розташування масових поховань, документація місць культурної спадщини й взаємодія з меморіальним простором — це також важливі аспекти проекту. Місця пам'яті мають для суспільства велике значення як місця злочинів і масового насильства, як місця поховання жертв німецьких окупантів та їхніх спільників, як місця постійної трансформації пам'яті та як місця забуття. Проект підтримує та реалізує дії, спрямовані на розвиток і облашту-

вання гідних місць скорботи, пам'яті та інформації про знищені єврейські й ромські громади.

Історія і пам'ять мають повернутися до громад, а не залишатися у вузьких колах істориків. Це видання є внеском у популяризацію місцевої історії, удоступнення її для місцевої громади й широкого кола зацікавлених осіб. Маємо надію, що згодом ці напрацювання перетворяться на матеріали краєзнавчих музеїв, інформаційні таблиці, опубліковані першоджерела та сприятимуть появі нових праць.

Ця публікація є частиною серії досліджень проекту «Мережа пам'яті», здійснених і виданих у 2022–2023 роках, під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Ці дослідження висвітлюють як місцеві особливості, так і спільні риси Голокосту в різних українських громадах – учасницях проекту. В ситуації війни такі розвідки є надзвичайно важливими, адже російська агресія спрямована не лише проти громадян України, а й проти української історії, культури та пам'яті; вона загрожує важливій комеморативній і дослідницькій діяльності багатьох українських ініціатив, істориків, громадських організацій, локальних і національних музеїв та архівів.

Тож пропонуємо ознайомитися і всіляко заохочуємо використовувати зібрані матеріали для дослідницької, музейної, просвітницької діяльності та вшанування пам'яті жертв.

Про автора

Петро Долганов – історик, кандидат історичних наук, дослідник історії міжетнічних відносин на території західної Волині й східної Галичини у міжвоєнній Польщі та соціальної історії Голокосту на території західної Волині. До сфери його наукових інтересів також належать питання студій політики пам'яті й меморіалізації жертв нацизму в Україні. Петро Долганов є редактором рубрики «Подолання минулого» на сайті Міжнародного інтелектуального часопису «Україна Модерна», а також викладає в Рівненському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти.

Автор висловлює вдячність українським історикам Андрієві Усачу й Михайлові Тяглову за поради та надані архівні матеріали. Першу робочу версію тексту з історії Голокосту в Ковелі підготували Михайло Тяглий і Рей Брандон. Саме вона стала основою для доопрацювання та глибшого осмислення теми.

Дослідження стало можливим завдяки україно-німецькому проекту «Мережа пам'яті», який утілюється Фондацією «Меморіал убитим євреям Європи» (Берлін) у партнерстві з ГО «Український центр вивчення історії Голокосту» (Київ) і ГО «Інша освіта» (Київ) та за фінансування Міністерства закордонних справ Німеччини.

Докладніше про проект «Мережа пам'яті»:

<https://netzwerk-erinnerung.de/uk/>

Ковель – адміністративний центр однойменної територіальної громади у Ковельському районі Волинської області. Загальна чисельність населення цієї громади, до якої належать 15 населених пунктів, – понад 73 тисячі мешканців. Станом на 2023 р. у Ковелі мешкали понад 67 500 осіб.

Історія єврейської громади Ковеля почалася з моменту заснування міста, перша писемна згадка про яке припадає на 1518 р. У період між двома світовими війнами євреї становили більше ніж половину населення Ковеля, формуючи тут особливий культурний простір штетлу.

У цій публікації висвітлено центральні аспекти історії життя й загибелі єврейської громади Ковеля. Події Голокосту в місті вже неодноразово привертали увагу закордонних істориків і документалістів, однак в Україні досі належно не відображені. Ця праця є спробою заповнити «білу пляму» в історії міста.

РАНЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ КОВЕЛЯ

Перша писемна згадка про Ковель припадає на 1518 р., коли польський король Сигізмунд I дозволив князеві Василю Сангушку перетворити село Ковле на місто Ковель. Місто отримало право проводити ярмарки двічі на рік, завдяки чому там почали розвиватися ремесла й торгівля. Також на його території дозволили селитися і проживати євреям¹. У 1556 році євреям Ковеля відвели окремі вулиці міста для поселення, а 1614-го повернули право мешкати в усіх частинах міста². Станом на 1577 р. тут жили 42 ремісники.

У XVII ст. місто перетворилося на один із локальних торгово-економічних центрів західної Волині. У 1790 р. в Ковелі налічувалося 400 будівель³.

Після третього поділу Польщі в 1795 р. Ковель увійшов до складу Російської імперії і став центром Ковельського повіту Волинської губернії. Проте в управлінні містом і надалі домінували представники польської аристократії, зберігалася польська мова в діловодстві. Черговий модернізаційний поштовх розвитку міста дало будівництво в 1850–1860 рр. залізниці Київ – Ковель – Брест, а в 1873 р. – залізничного сполучення Київ – Сарни – Рівне – Ковель – Брест. У 1877 році Ковель з'єднали залізницею з Варшавою. Розбудова залізничної мережі в другій половині XIX ст. перетворила Ковель на потужний транспортний вузол, що прискорило розвиток міста. Якщо у 1863 р. у Ковелі мешкали 3646 жителів, то у 1899 р. – 18 684.

Розвиток транспорту також сприяв появі нової соціальної верстви у місті – працівників залізничної інфраструктури. Останні перебували здебільшого під впливом лівих ідей

¹ Ковель. *Краткая еврейская энциклопедия* (КЕЭ). URL: <http://surl.li/mbsgg>

² Там само.

³ Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. С. 316.

та ініціювали проведення в місті на початку ХХ ст. низки робітничих страйків⁴.

Чисельність єврейського населення у місті поступово збільшувалася: у 1765 р. — 827 осіб, у 1790 р. — 428, у 1884 р. — 5182, у 1897 р. — 8521, у 1910 р. — 11 748 осіб (45,6 % загальної кількості населення міста)⁵. Зростала й кількість єврейських соціальних і релігійних інституцій: у 1865 р. у місті діяли чотири синагоги й молитовні будинки, у 1889 р. — вісім, у 1902 р. — десять (зокрема сім хасидських), у 1910 р. — 13 синагог і молитовних будинків. Також у місті функціонували єврейська лікарня (з 1880 р.), Талмуд-Тора⁶ (з 1885 р.), Товариство взаємного кредиту (з 1891 р.), приватні училища (три для чоловіків і два для жінок). Єврейська громада Ковеля використовувала для своїх потреб два цвинтарі. На старішому із них деякі надгробки було датовано 1550 роком.

Від кінця ХІХ ст. в Ковелі почали з'являтися сіоністські організації, наприклад «Ховевей Ціон». 1905 року було відкрито школу з викладанням мовою іврит, а згодом — івритомовний дитячий садок. Від початку ХХ ст. у місті діяло відділення партії «Бунд»⁷.

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА КОВЕЛЯ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Унаслідок Першої світової війни, розпаду Російської імперії й революційних подій 1917–1921 рр. західна Волинь

⁴ Там само. С. 316–317.

⁵ Ковель. *Российская еврейская энциклопедия* (РЕЭ). URL: <http://www.rujen.ru/index.php/КОВЕЛЬ>

⁶ Талмуд-Тора — релігійний навчальний заклад для хлопчиків, у міжвоєнний період у цих школах подеколи також дозволяли здобувати релігійну освіту й дівчаткам.

⁷ «Бунд» (у перекладі з мови їдиш — «Союз») — єврейська соціалістична партія, створена 1897 р. у м. Вільно. Партія тривалий час була найпопулярнішою політичною силою лівого спектра в середовищі єврейських робітників.

у 1921 р. стала Волинським воєводством у складі Польщі, а місто Ковель — центром Ковельського повіту цього воєводства. За даними перепису 1921 р., у Ковелі мешкали 12 758 євреїв (61,2 % загальної кількості населення), у 1931 р. — 12 842 (близько 50 % усього населення)⁸. Напередодні Другої світової війни євреїв у Ковелі налічувалося близько 17 тисяч осіб (50 % загальної кількості населення). Євреї мешкали не лише в Ковелі, а й майже в усіх містечках і селах Ковельського повіту, навіть у багатьох віддалених. Звісно, вони не становили там більшості, проте своєю присутністю сприяли формуванню особливого мультикультурного простору краю, який подекуди ще називають етнічним порубіжжям (фронтиром)⁹.

1921 року в Ковелі відкрили школу мережі «Тарбут»¹⁰, а з 1923 р. в місті діяла професійна школа «ОРТ»¹¹. У Ковелі видавали дві газети мовою їдиш — «Ковлер Штімме» («Голос Ковеля», 1927–1939 рр.) і «Унзер Лебн» («Наше життя», 1936–1939 рр.). Єврейська молодь здобувала сіоністську освіту, а також відвідувала польські державні школи. Про своє навчання згадував Вольф Патока з Ковеля: *«...була приватна школа — п'ять чи шість класів, і мій батько ще наймав учителя івриту, щоб він учив нас вдома, приватного вчителя*

⁸ Ковель. Російская еврейская энциклопедия (РЕЭ). URL: <http://www.rujen.ru/index.php/КОВЕЛЬ>

⁹ Детальніше про теорію етнічного пограниччя див.: Чорновол Ігор. Компаративні фронтити. Світовий і вітчизняний вимір. Київ : Критика, 2015.

¹⁰ «Тарбут» (у перекладі з івриту — «Культура») — мережа секулярних навчальних закладів для єврейської молоді, в яких мовою викладання був іврит. Найбільшого поширення в західній Волині ці школи набули у міжвоєнний період. Вони сприяли вихованню єврейської молоді в сіоністському дусі, готуючи й заохочуючи її до переселення в Палестину.

¹¹ «ОРТ» (аббревіатура від рос. «Общество ремесленного труда», повна назва українською — «Товариство ремісничої й землеробської праці серед євреїв Росії») — просвітницька організація євреїв у Російській імперії, яка мала на меті покращити їхній рівень професійної й сільськогосподарської культури праці, всіляко сприяла розвитку професійних ремісничих організацій і сільськогосподарських колоній євреїв, надаючи їм кредити та організовуючи для них професійні курси.

івриту»¹². У цій школі, за словами оповідача, навчалися українці, поляки та євреї. Відповідно на уроки релігії до євреїв приходив рабин, до українців — священник, до поляків — ксьондз. Мешканець Ковеля Стенлі Даніц (уроджений Шалом Даніц) розповів: «Я ходив у звичайну державну школу спочатку. Потім ми ходили до школи, де спершу... її переробили у польську школу, а потім я вчився в гімназії...»¹³.

Єврейська молодь найчастіше розмовляла їдишем або івритом. Міхаель Бебчук (уроджений Моше Бебчук), наприклад, згадував: «Більшість бізнесу була єврейською, тобто, не було потреби у додатковій мові задля існування, тобто їдиш було достатньо»¹⁴. Євреї, які відвідували польські державні школи, напевно добре розмовляли польською. Наприклад, уродженка Ковеля Анетта Фант (у дівочтві — Єнта Айзенманн) свідчила про те, що ще з дитинства опанувала польську мову так само добре, як і їдиш¹⁵. У менших містечках регіону євреям частіше доводилося мало не щоденно комунікувати з українцями і поляками, тому вони вивчали окрім польської ще й українську.

У 1921 році євреї Ковеля працювали у легкій промисловості, на пивоварнях і шкіряних підприємствах, у сільському господарстві, будівництві, займалися гуртовою і роздрібною торгівлею. Нафталі Перль розповів, що його сім'я володіла лісопильнею, бакалійною лавкою і продавала товари для в'язання¹⁶. Сім'я Вольфа Патоки займалася сільським госпо-

¹² Wolf Patoka, Interview 27303. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 3 Parts. Транскрипти і переклади українською мовою використаних відеоінтерв'ю Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії в США здійснено в межах проекту «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини.

¹³ Stanley Dunitz, Interview 27226. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 4 Parts.

¹⁴ Michael Bebchuk, Interview 50817. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 4 Parts.

¹⁵ Anette Fant, Interview 43391. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 7 Parts.

¹⁶ Nat Perel, Interview 11935. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 4 Parts.

дарством, зокрема мала коней і вирощувала телят. Він згадував, що на подвір'ї була велика клуня, в якій зберігали овочі, жито й пшеницю¹⁷.

Єврейська громада Ковеля була політично активною. Муниципальна рада міста (основний орган самоуправління) майже наполовину складалася з євреїв. У міжвоєнний період у Ковелі активно діяли як лівий «Бунд», так і релігійні й сіоністські партії¹⁸.

Деякі євреї Ковеля розповідали про те, що у міжвоєнний період подеколи стикалися з проявами державного антисемітизму. Зокрема Стенлі Даніц згадував, що євреїв не допускали до державних посад. Наприклад, більшість службовців та управлінців залізниці були поляками, а представники інших етнічних груп обіймали лише найнижчі посади. Вольф Патока зазначав, що з другої половини 1930-х у Ковелі наростали прояви політичного антисемітизму серед польської молоді: «...раніше, коли вам треба було перевезити щось з Луцька до Ковеля, брали коней та воза, на віз вантажили жито, пшеницю. І щоб туди дістатись, треба було переїхати через міст. Тож студенти складали каміння на мосту, щоб не можна було по ньому проїхати на возі з конями. Це були студенти. Ми називали їх групою ND (Народно-демократична партія Польщі “Endecja”)¹⁹. Водночас на рівні побутового спілкування вороже ставлення до євреїв не було відчутним. За словами Нафталі Перля, «не було ніякої привілейованої релігії, бо ми всі Божі діти. Не для того ми всі жили. Люди ходили до синагоги по суботах – це поважали, люди ходили до церкви по неділях – це поважали, дзвони дзвеніли – за милю було чути, всі люди поважали одне одного»²⁰.

¹⁷ Wolf Patoka, Interview 27303, Part 1.

¹⁸ Stanley Dunitz, Interview 27226, Part 1. Онлайн-архів ізраїльського музею Ghetto Fighters House містить значну колекцію фотографій про діяльність сіоністських організацій у Ковелі: <https://infocenters.co.il/gfh/search.asp?lang=ENG>

¹⁹ Wolf Patoka, Interview 27303, Part 1.

²⁰ Nat Perel, Interview 11935, Part 1.

ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПІД РЕЖИМОМ «ПЕРШИХ СОВЕТІВ»

Після нападу нацистської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна. Згідно з таємним протоколом до пакту Молотова — Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. більшість територій західної Волині разом із Ковелем відійшли до складу СРСР. Після приходу радянської влади у 1939 р. всі організовані форми єврейського життя було згорнуто, газети закрито, єврейські партії та громадські організації заборонено, викладання івритом оголошено поза законом. Багато євреїв, які займалися торгівлею, були вимушені закрити свої магазини та крамниці й перетворитися на радянських продавців або службовців. Зазнали переслідувань і ті євреї, які займалися сільським господарством. Вольф Патока розповідав про це так: «Розумієте, коли до влади прийшов Радянський Союз, у мого батька почалися проблеми, тому що у нього було вісім чи десять телят, пара коней, йому сказали віддати все в колгосп, ви знаєте, що таке колгосп? Все спільне. Віддайте все, що у вас є. Ніяких господарів, бачте, в Радянському Союзі не було господарів, а мій батько не хотів віддавати»²¹.

Батьки Хани Гітеліс (уроджена Хана Меламед) припинили займатися роздрібною торгівлею, однак матеріальне становище сім'ї через це суттєво не погіршилося²². Ймовірно, найбільше після встановлення радянської влади постраждали політично активні й заможніші мешканці. Водночас ті, хто жив бідно й не був задіяний у політичних або громадських організаціях, подекуди могли навіть виграти в економічному плані. За словами Стенлі Даніца, він «почав працювати на залізниці. Постачав їжу для працівників залізниці, і моя

²¹ Wolf Patoka, Interview 27303, Part 1.

²² Chana Gitalis, Interview 02851. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 3 Parts, Part 1.

сестра цим займалася. Ми заробляли на життя»²³. Про схожий досвід розповів Міхаель Бебчук²⁴. Звісно, радянська влада змусила всіх євреїв відвідувати державні школи, що були здебільшого україномовні. Всі сіоністські гімназії «Тарбут» припинили свою діяльність, оскільки їх вважали проявом єврейського націоналізму, якому не було місця в тоталітарній «інтернаціональній» державі.

В умовах панування радянського режиму значно ускладнилося й релігійне життя євреїв. Звісно, євреї не припинили сповідувати юдаїзм. Проте більшість його публічних практик відтепер було важко здійснювати, оскільки вони були заборонені офіційною атеїстичною політикою: «Це було незаконно, але розумієте, люди все одно ходили до синагоги, але це було дуже складно»²⁵.

Потрібно зважати на те, що багато євреїв Ковеля оцінюють життя за радянського режиму з перспективи подальших подій Голокосту. До того ж у цей час до Ковеля з окупованих нацистською Німеччиною територій Польщі прибуло чимало біженців. Вони розповідали місцевим євреям про те, що там коїться: «Ми не страждали, бо знали, що коїться у Польщі в той час. Нас все влаштовувало, ми були щасливі, тому що було краще, ніж при німцях»²⁶.

Ймовірно саме з напливом біженців із окупованої Польщі пов'язане суттєве збільшення чисельності євреїв Ковеля напередодні Другої світової війни — до 17 тисяч осіб (згідно з даними перепису 1931 р., у Ковелі проживали майже 13 тисяч євреїв). Із Варшави до Ковеля приїхала зокрема Ціпора Рехтман (уроджена Брік): «Прибуваємо до Ковеля. Доцить. Але і досі питання: куди ми йдемо? Куди ми вступаємо?.. Нас називали місцеві “біженцями”. Біженці — це люди без даху, тому що ми перебуваємо в дорозі... Раптом з'явився чоловік на ім'я Сомер. У Ковелі він лікар. Людина 70 років, на вигляд. Виглядав хворим — дуже сіре обличчя. Наблизився до мене

²³ Stanley Dunitz, Interview 27226, Part 1.

²⁴ Michael Bebachuk, Interview 50817, Part 1.

²⁵ Wolf Patoka, Interview 27303, Part 1.

²⁶ Stanley Dunitz, Interview 27226, Part 1.

і спитав чоловіка: “Ви шукаєте кімнату?” – “Так!”. Пішли з ним»²⁷.

Одразу після розгрому Польщі нацистська влада деякий час тримала кордони відкритими. Це дало змогу Гелені Барт-Люка (уроджена Гелена Барт) із Любліна разом із невеликою групою євреїв переїхати до м. Любомль. Знаючи про антисемітизм і антиєврейську політику нацистів, Гелена залишилася працювати вчителькою в школі у Рожищі, згодом — перебралася до Ковеля²⁸. Гелена належала до тих небагатьох біженців з окупованої Польщі, які змогли успішно інтегруватися в умовах радянської влади. З огляду на репресії і колосальну економічну розруху й бідність, чимало єврейських біженців із Польщі відмовлялися отримувати радянське громадянство. Вони до останнього сподівалися, що повернуться до своєї домівки, до того світу, якого більше не існувало. Таких людей радянська влада вносила до списків «неблагонадійних» і зрештою депортувала до віддалених районів СРСР (зокрема до Сибіру). Щоправда, в такий спосіб багатьом євреям удалося уникнути Голокосту, оскільки рівень смертності там був значно нижчий, ніж під нацистською окупацією.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ГОЛОКОСТ У КОВЕЛІ

Початок німецько-радянської війни й дилеми (не)евакуації

Початок німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. для більшості євреїв став несподіванкою. Завдяки тому, що

²⁷ Tsiporah Rekhman, Interview 27633. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 12 Parts, Part 4.

²⁸ Helene Bart Lukas, Interview 35268. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 10 Parts, Part 3–4.

Ковель являв собою потужний транспортний вузол із залізничним сполученням, була змога евакуювати з міста цивільне населення напередодні вступу німецької армії. Однак Ковель розташовувався надто близько до кордону, й солдати вермахту зайняли його вже в перший тиждень війни. Тому в цивільного населення було дуже мало часу на збори, а в радянської влади — для організації належної евакуації. За оцінкою Шмуеля Спектора, лише близько 230 євреїв (тобто близько півтора відсотки загальної чисельності єврейської громади) залишили Ковель напередодні його окупації німцями²⁹. У сусідніх населених пунктах чисельність евакуйованих часто була ще меншою. Треба зазначити, що евакуаційний транспорт надавали передусім радянським активістам.

Окрім того, вцілілі євреї Ковеля розповіли, що значна частина мешканців не захотіла евакуюватися через складні сімейні й особисті обставини, наприклад хворих або стареньких родичів. Біженка із Любліна Гелена Барт-Люка цього разу саме тому не змогла втекти³⁰.

Частина євреїв свідомо залишилася в Ковелі через стереотип про «добрих німців», який у них сформувався під час Першої світової війни.

Дехто не бажав вірити в те, що німці масово вбиватимуть євреїв. Це стало причиною неевакуації сім'ї Нафталі Перля: *«Коли німці витіснили росіян, російський уряд сказав усім, хто хоче, що можна поїхати до Росії. Вони відкрили ворота, організували перевезення, але багато хто не вірив, у те, що може трапитись»*³¹. Рідні Берти Ріс (уроджена Броха Зелкель) добре пам'ятали німецьку окупацію в 1918 р., зокрема цивілізовану поведінку німецьких солдатів, і тому не могли повірити в «жахливий» німецький антисемітизм: *«Вони були хорошими, коли прийшли у Першу світову війну, вони були такими хорошими. Вони були чемними...»*³².

²⁹ Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. Jerusalem : Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews, 1990. P. 53.

³⁰ Helene Bart Lukas, Interview 35268.

³¹ Nat Perel, Interview 11935, Part 1.

³² Bertha Reis, Interview 14928. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 5 Parts, Part 3.

Організація військової окупаційної адміністрації

27 червня 1941 р. місто зайняли частини вермахту, і до вересня воно перебувало під владою військової адміністрації. У Ковелі одразу ж розмістилися один із керівників батальйону Ваффен СС «zbV» (zur besonderen Verwendung — «для спеціального використання»³³) оберштурмфюрер СС Ервін Гай³⁴ (перебував у місті впродовж двох тижнів у липні 1941 р.) та штаб і третя рота 314-го батальйону поліції порядку під командуванням майора поліції Вернера Дресслера. Саме ці підрозділи, рухаючись за лінією фронту, мали завдання «очищувати» тиллові зони від «ворожих елементів», зокрема комуністичних функціонерів. Нацистська пропаганда ставила знак рівності між радянською владою та євреями, тому

³³ За даними Мартіна Діна, 14-й піхотний полк СС, що базувався в Радомі, було розформовано у червні 1941 р. напередодні вторгнення до СРСР. Було збережено лише один із батальйонів полку на чолі зі штурмбанфюрером СС Фрідріхом Дерном («Спеціальний батальйон ДERN») — як мобільний резерв для «спеціальних операцій», що безпосередньо підпорядковувалася Гімлеру. У перші дні після початку німецько-радянської війни батальйон наказали прибути на окуповані території для участі у розстрілах представників радянського партійного активу. Командир ДERN висловив протест проти такого використання його підлеглих, адже вони ще не завершили навчання. Дерна перевели на службу до Норвегії, а батальйон перейменували на «zbV» («для спеціального використання»). Його розбили на три роти, які підпорядковувалися айнзацгрупам А, В і С. Третя рота під командуванням Бернхарда Графхорста, що складалася з близько 130 бійців Ваффен СС, разом із зондеркомандою 4 а (Sk 4a) брала участь у розстрілах євреїв Житомира в перший тиждень серпня 1941 р. В «Енциклопедії таборів і гетто» є згадки про перебування й участь у розстрілах цивільного населення окремих частин батальйону «zbV» в Луцьку (під командуванням Карла Шенгарта), Рівному. Також зазначено про можливе перебування якоїсь із частин батальйону в Ковелі, але про її участь у розстрілах улітку 1941 р. нічого не відомо. Детальніше про це див.: Dean Martin C. Investigating Babyn Yar. Shadows from the Valley of Death. Lanham; Boulder; New York; London : Lexington Books, 2023. P. 25; Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B / general editor Geoffrey P. Megargee, volume editor Martin Dean, contributing editor Mel Hecker. Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press ; The United States Holocaust Memorial Museum, 2012. Pp. 1330, 1388, 1459.

³⁴ Про його участь у розстрілах євреїв у липні 1941 р. даних немає. Однак під час повоєнного судового процесу він розповів, що, перебуваючи в Ковелі, дізнався про нацистські плани щодо масового вбивства євреїв.

айнзацгрупи й поліцейські підрозділи німців у липні — серпні 1941 р. розпочали масові вбивства єврейських чоловіків у західній Волині, поступово переходячи від розстрілів чоловічого населення 14–60 років до вбивства всіх євреїв, зокрема жінок, дітей і чоловіків похилого віку. Рішення про те, кого вбивати, у цей період часто приймали молодші офіцери, які командували ротами айнзацгруп і поліції.

На допомогу їм залучали створені військовою комендатурою органи місцевого управління та загони допоміжної поліції, які комплектували з місцевого населення. У всіх районних центрах окупованої Волині створювали районні управи, а в більших за розміром містах і містечках — міські управи. Майже повсюдно у цей час також створювали загони допоміжної поліції. Процес їх організації, часом стихійний, намагалися координувати лідери ОУН (б) і ОУН (м), однак їм це не завжди вдавалося в умовах воєнного хаосу. Персональний склад поліції згодом затверджувала військова комендатура.

У липні 1941 р. у Ковелі було створено міську й районну управи. Районну управу очолив Самійло Підгірський із с. Любитів. Головою міської управи місцева ініціативна група обрала політично активного ковельського лікаря Миколу Пирогова — онука відомого лікаря часів Російської імперії. У 1922–1923 рр. Пирогов був послом до польського сейму від Блоку національних меншин — виборчого союзу українських, єврейських, чеських і німецьких партій³⁵. Він відзначився громадсько-політичною активністю в міжвоєнний період і був добре знайомою фігурою не лише в українській, а й у єврейській громаді Ковеля. Пирогов залишався головою міської управи до липня 1943 р., відтак тодішній гебітс-комісар Ковельської округи Еріх Касснер призначив на цю посаду керівника земельно-господарського відділу управи Олександра Лисневича³⁶.

³⁵ Яхненко Наталя. Від бюро до Бригідок. Трохи спогадів з 1939–1941 років. Львів; Бералія; Мюнхен : Накладом авторки, 1986. С. 239–242.

³⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 5. Спр. 1521. Арк. 6.

Міська управа виконувала функції з управління містом під нацистською окупацією. У межах антиєврейської/анти-семітської політики службовців управи зобов'язали готувати реєстраційні списки євреїв, допомагати визначати місця розташування гетто, організовувати експлуатацію бранців гетто й табору праці у Ковелі. Також міська управа відповідала за реєстрацію, націоналізацію і продаж населенню майна вбитих євреїв.

У Ковелі німці створили триступеневу мережу комендатур допоміжної поліції: окружну, районну й міську комендатури. Комендатуру окружної поліції (або, як її називали за німецької військової адміністрації, служби порядку) спочатку очолював Антон Шарунович³⁷. Районною комендатурою керував Костянтин Квітковський³⁸; після реорганізації поліції восени 1941 або в 1942 р. його замінив Федір Шабатура³⁹. Комендатурі ковельської районної поліції підпорядковувалися комендатури в селах довкола Ковеля, а окружній — усі районні, міські й сільські комендатури колишнього Ковельського повіту.

На посаду коменданта поліції в м. Ковель голова міської управи Микола Пирогов порекомендував німецькій комендатурі призначити мешканця с. Седлище Василя Оксюка, який уже мав бойовий досвід: під час Першої світової війни командував роттю у чині поручика, згодом воював у лавах військ УНР, Української Держави Скоропадського та брав участь у Другому зимовому поході. У міжвоєнний період він

³⁷ Там само. Ф. 5. Спр. 67773. Арк. 35 зв.; В рядах УПА. Збірка споминів бувших вояків Української повстанської армії / зредагували д-р. Петро Мірчук і В. Давиденко. Нью-Йорк : Накладом Т-в б. Вояків УПА в ЗДА і Канаді, 1957. С. 29.

³⁸ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 1977. Арк. 8.

³⁹ Ярослав Антонюк зазначає, що Федір Шабатура був заступником коменданта поліції м. Ковель (Антонюк Ярослав. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Торонто; Львів : Літопис УПА, 2014. С. 702). Проте за іншими даними — він обіймав окремий пост коменданта районної комендатури поліції (Murder Story of Kowel Jews at the Jewish Cemetery in Kowel. Yad Vashem Website. URL: <http://surl.li/mczjx>; ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67721. Т. 1. Арк. 101 зв. — 102).

деякий час очолював у Седлищі бібліотеку «Просвіти». У 1940 р. за сприяння священника з с. Седлище Іпполіта Скрипника та Миколи Богуславського Оксюка, можливо, залучили до складу ОУН. За підозрою в цьому його 13 листопада 1940 р. заарештували радянські карально-репресивні органи. До червня 1941 р. він перебував у Луцькій в'язниці, де серед небагатьох інших зміг пережити розстріли тамешніх в'язнів напередодні відступу Червоної армії⁴⁰. Після приходу німців його звільнили й призначили спочатку комендантом поліції Седлищенського району (перебував на цій посаді кілька днів наприкінці червня – на початку липня 1941 р.), а з 9 липня 1941 р. – комендантом допоміжної поліції Ковеля⁴¹. Оксюк свідчив, що одразу після призначення на посаду коменданта поліції м. Ковель він разом із Антоном Шаруновичем⁴² набрав команду з 50 поліцейських (із жовтня 1941 р. штат було розширено до 170 службовців), керуючись критерієм ставлення цих людей до радянської влади⁴³. У Шаруновича був заздалегідь підготовлений список людей, яким запропонували піти на службу до поліції. Остання спочатку підпорядковувалася військовій коменда-

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67773. Арк. 23, 24 зв. Також про це див.: Яхненко Наталя. Від бюро до Бригідок. С. 241.

⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67773. Арк. 14, 79.

⁴² Оксюк у своїх показах говорить про «окружного коменданта» (а в іншому місці – «обласного коменданта») А. Шаруновича, зазначаючи, що він не знає його імені, лише ініціал «А» (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67773. Арк. 14 зв., 33). Згідно з розробленою Гіммлером концепцією організації допоміжної поліції, найвищою її ланкою мала бути районна комендатура. Існування комендатур на окружних/обласних чи будь-яких інших вищих рівнях не передбачалося, оскільки це давало б німецьким політичним організаціям на кшталт ОУН (б) чи ОУН (м) потенційні шанси контролювати широку мережу цих парамілітарних формувань. Проте відповідна реорганізація допоміжної поліції відбулася вже в умовах цивільної окупаційної адміністрації з вересня 1941 р., а влітку система організації допоміжної поліції була тріступеневою й передбачала існування посади обласного коменданта (докладніше про це див.: Ситник Даниїл. Українська допоміжна поліція у Києві та околицях. Частина 1. Формування і діяльність. Вебсайт часопису «Україна Модерна». URL: <http://surl.li/mczeh>). Під військовою адміністрацією існувала обласна поліція з центром у Луцьку.

⁴³ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67773. Арк. 15.

турі 579 (V) (за словами Оксюка, її нібито очолював німець на прізвище Юдерман⁴⁴), а з жовтня 1941 р., вже під час цивільної окупаційної адміністрації — посту німецької жандармерії в Ковелі.

У жовтні розпочався процес реорганізації поліції: як розповів Оксюк, близько 80 його підопічних відправили на курси, організовані місцевою жандармерією. У грудні 1941 р. учасники цих навчань склали кістяк оновленого підрозділу. За словами Оксюка, 15 грудня 1941 р. ковельську допоміжну поліцію було реорганізовано в шуцманшафт⁴⁵, мультиетнічний загін допоміжної поліції⁴⁶, а Оксюка⁴⁷ з посади коменданта усунули. Поліцію безпосередньо підпорядкували керівникові німецького посту жандармерії в Ковелі Фріцу Мантею⁴⁸, який відіграє сумнозвісну активну роль під час ліквідації обох ковельських гетто в 1942 р. Слідчим органам регіонального суду Ольденбурга в 1966 р. Фріц Мантей свідчив, що очолив поліцію Ковеля 21 грудня 1942 р.⁴⁹ Можливо, він намагався обманути суд або ж сплутав роки, адже його призначили, ймовірно, на рік раніше — в 1941 р. Це опосередковано підтверджують свідчення Оксюка, який залишив посаду коменданта за тиждень до цього — 15 грудня 1941 р.

⁴⁴ Там само. Арк. 29. Окрім згаданого Оксюком прізвища «Юдерман», на жаль, більше інформації про цього німецького військового знайти не вдалося.

⁴⁵ Шуцманшафт (нім. Schutzmannschaft) — узагальнена назва різних підрозділів допоміжної поліції, які працювали на нацистську окупаційну владу в зоні Райхскомісаріату Україна й комплектувалися з числа радянських військовополонених і місцевого населення (переважно етнічних українців, однак на службу приймали й представників інших етнічних груп — росіян, поляків, фольксдойчів тощо).

⁴⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67773. Арк. 26 зв.

⁴⁷ За свідченням Оксюка, йому в цей час пропонували посаду коменданта шуцбатальйону в Мацеєві, проте він відмовився і повернувся до Седлища займатися сільським господарством.

⁴⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67773. Арк. 29.

⁴⁹ Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1999 / Prof. Dr. C. F. Rüter, Dr. D. W. de Mildt., Band XXIV. De Gruyter, 2011. S. 693. URL: <http://surl.li/mdafd>

Фріц Мантей народився в с. Віспіц (земля Саксонія-Ангальт) у 1898 р. Походив із фермерської родини, відвідував католицьку початкову школу. У 1916 р. йому виповнилося 18 років, був мобілізований до армії. Після завершення Першої світової війни Мантей добровільно залишився служити у війську до 1921 р. Після демобілізації деякий час допомагав батькові на фермі. У 1923 р. повернувся до військової служби як сержант. На цій посаді був до 1932 р., відтак його підвищили до старшого сержанта муніципальної поліції м. Оберкірх (земля Баден-Вюртемберг). До Другої світової війни у званні старшого сержанта обіймав різні посади в німецькій поліції, не демонструючи суттєвих кар'єрних успіхів. Після початку німецько-радянської війни Фріца Мантея відправили до Ковеля⁵⁰.

Основні функції допоміжної поліції в межах політики Голокосту дуже вдало й лаконічно описав її перший комендант Василь Оксюк під час допиту радянськими карально-репресивними органами: *«До обов'язків... входило конвоювання євреїв на примусові роботи та розстріли»*⁵¹. Також поліцейські охороняли табір праці й гетто і за власним бажанням могли долучатися до розстрілів євреїв. Поза цим вони виконували звичні охоронні функції з патрулювання міст, охорони важливих об'єктів і долучалися до мобілізації місцевого населення на примусові роботи в Райху й більшості репресивних «акцій» проти місцевих мешканців, зокрема нацистського терору зі спалення волинських сіл у 1943–1944 рр.

Персональний склад поліції упродовж 1941–1943 рр. частково змінювався. Людей на службу відбирали як добровільно, так і з застосуванням примусових практик мобілізації. Основними мотивами добровольців на Волині були прагнення покращити своє матеріальне становище в умовах окупаційної скрути, шанс захистити рідних, можливість уникнути відправлення на примусові роботи до Німеччини, бажання помститися радянським функціонерам або комусь

⁵⁰ Justiz und NS-Verbrechen.

⁵¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67773. Арк. 79.

іншому, політичні переконання (зокрема вірність ОУН, яка розглядала службу в поліції як спосіб вишколу майбутніх солдатів УПА), бажання вислужитися й зробити успішну кар'єру тощо. Завдяки збереженим післявоєнним кримінальним справам ми можемо сьогодні отримати чіткіші уявлення принаймні про окремих злочинців, які сприяли здійсненню вбивств євреїв.

Дискримінація і вбивства євреїв під військовою окупаційною адміністрацією

Перші прояви насильства проти євреїв в окупованому Ковелі чинили солдати вермахту. Вольф Патока розповів: *«Я пам'ятаю, прийшов німець з кийком та п'ять-шість разів ударив його (батька Патоки. — П. Д.) цим кийком. А потім сказав дати йому п'ять літрів шнапсу, якщо мій батько не знайде шнапс — його вб'ють»*⁵². Німецькі солдати також намагалися згвалтувати сестру Вольфа. У місті ходили чутки про те, що німецькі солдати упродовж трьох днів після свого приходу вбили чотирьох євреїв⁵³. За словами Берти Ріс, німецькі солдати облаштувалися в приміщенні однієї зі шкіл і змусили єврейських чоловіків та жінок прибирати там⁵⁴.

Солдати вермахту надовго в Ковелі не затримувалися, рухаючись уперед у міру просування лінії фронту. Тож ключову відповідальність за вбивства євреїв у липні — серпні 1941 р. ймовірно несуть айнзацгрупа СД і 3-тя рота батальйону поліції порядку № 314. Орієнтовно в перший тиждень липня було розстріляно від 60 до 80 євреїв. У подальші тижні солдати продовжували здійснювати арешти й розстріли. У цьому їм допомагали службовці допоміжної поліції на чолі з Василем Оксюком, які затримували й конвоювали жертв до місць убивств. Остання «акція» в Ковелі під військовою адміністрацією відбулася 31 серпня 1941 р.: 3-тя рота батальйону поліції порядку розстріляла близько 88 євреїв⁵⁵.

⁵² Wolf Patoka, Interview 27303, Part 1.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Bertha Reis, Interview 14928, Part 3.

⁵⁵ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. P. 1389.

Після встановлення у місті військового окупаційного режиму німці одразу ж впровадили низку дискримінаційних правил щодо євреїв. Зокрема їх зобов'язали носити нарукавники із зображенням зірки Давида і змусили віддати більшість цінних речей. Дора Руфа Гудіс, яка пережила Голокост у Ковелі, свідчила: «Через кілька днів (після приходу німецької армії. — П. Д.) німці вивісили великі оголошення на вулицях міста, в яких повідомляли, що євреям слід принести до комендатури і здати всі радіоприймачі, а також всі коштовності та прикраси. Також було написано в тому оголошенні, що всі євреї повинні носити білу стрічку і на ній — синій маген Давид»⁵⁶. 6 вересня 1941 р. було поширено наказ генерального комісара генеральної округи «Волинь — Поділля» про те, що «жидівське населення... замість дотеперішньої опаски з зіркою Давида на рукаві, має носити на всіх одягах знак у формі жовтого круга, 8 см. в діаметрі. Цей знак має бути ношений на лівій частині грудей, а крім цього на середині спини»⁵⁷. Також для євреїв одразу ж установили окрему набагато жорсткішу комендантську годину, яка починалася раніше й закінчувалася пізніше, ніж для неєврейського населення міста: їм було дозволено з'являтися на вулицях лише з 13-ї до 18-ї години. Євреям заборонили будь-які шлюбно-сімейні стосунки з неєврейським населенням⁵⁸.

Для організованої експлуатації праці та визиску окупаційна влада наказала єврейській громаді створити орган самоуправління — юденрат (єврейську раду) та єврейську поліцію. Персональний склад юденрату затверджувала військова комендатура: «У цю комісію, — згадувала Дора Гудіс, — були обрані: Вілик Померанець⁵⁹ (голова комісії),

⁵⁶ Kowel; Testimony and Memorial Book of Our Destroyed Community (Kovel, Ukraine). Tel Aviv, 1957. Translation of “Kowel; sefer edut ve-zikaron le-kehilatenu she-ala aleha ha-koret”. P. 444. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/kovel1/kovel1.html>

⁵⁷ Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. Р-48. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 131.

⁵⁸ Там само. Ф. Р-028. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 9.

⁵⁹ Імовірно йдеться про голову юденрату Вольфа Померанца.

Шломо Мендель, Іцик Буксер, Мойше Перель, Борис Левін, Юда Фарід. Секретарем була обрана Анна Лернер»⁶⁰. Службовці юденрату були змушені виконувати чимало принизливих розпоряджень окупаційної влади: складати списки євреїв для відправлення на примусові роботи (деякі з яких були рівнозначні загибелі), збирати контрибуції грошима та цінними металами, дбати про те, щоб усі євреї носили відповідні знаки на одязі тощо. Нацистська влада також зобов'язала євреїв Ковеля позначити свої будинки жовтим знаком. Юденрату підпорядковувалася єврейська поліція, створена з-поміж бранців гетто. Її повноваження не поширювалися поза межі гетто, і співробітникам не дозволяли мати будь-яку зброю, окрім дерев'яних палиць і кийків.

Приблизно через місяць після вступу німців до юденрату прийшли кілька німецьких поліцейських і зажадали двадцять осіб для робіт. Представникам юденрату було сказано, що вони повинні зайти в кожен бейт-мідраш (тобто місце для вивчення Тори) в місті, витягнути звідти сувої Тори і скласти їх біля Великої синагоги. Загалом того дня було зібрано близько двохсот сувоїв Тори. Як згадував очевидець, «сувої Тори нам сказали скласти біля стіни синагоги теслярів, скласти їх купками по чотири сувої в кожній купці так, щоб вони лежали одна на інший. Німці дали нам бензин і наказали спалити всі сувої Тори. Пергамент горів, літери злітали в цьому полум'ї, і вітер розносив попіл по всьому селищу»⁶¹.

Із липня або серпня 1941 р. нацистська окупаційна влада мобілізувала частину ковельських євреїв на примусові роботи з ремонту доріг. Вольф Патока опинився в таборі праці

⁶⁰ Дора Руфа Гудіс. Вступ німців у місто (з вуст свідка). Переклад українською. Kowel; sefer edut ve-zikaron le-kehilatenu she-ala aleha ha-koret [Ковель: Свідчення та меморіальна книга про нашу знищену громаду. Мовою іврит.] / ed. Eliezer Leoni-Zopperfin. Tel Aviv, 1957. С. 430. Англійський переклад меморіальної книги Ковеля доступний онлайн: <https://www.jewishgen.org/yizkor/kovell/kovell.html>

⁶¹ Шер Бен-Ціон. Так загинуло те місто (з вуст свідка). Переклад українською. Kowel; sefer edut ve-zikaron le-kehilatenu she-ala aleha ha-koret. С. 411.

поблизу Голоб: «Там був великий ліс, і в лісі було чотири чи шість, п'ять або шість бараків, і в бараках ми мали жити й звідти ходити на роботу... Десь за три милі від Голоб»⁶².

Формування цивільної окупаційної адміністрації

Із вересня 1941 р. місто було передане під управління німецької цивільної адміністрації. Ковель став адміністративним центром однойменного гебіту (округу), що був частиною генеральної округи «Волинь — Поділля» у складі Райхскомісаріату Україна. Ковельський гебіт поділили на вісім районів, де працювали районні управи та пости німецької жандармерії: Ковельський, Турійський, Ратнівський, Голобський, Маневицький, Заболотівський, Мацеївський райони і м. Ковель як окрема адміністративна одиниця.

На чолі Ковельського гебіту з вересня 1941 р. перебував гебітскомісар Арно Кемпф. Він «відзначився» тим, що брав хабарі від місцевих євреїв, через що не виконував розпорядження райхскомісара Еріха Коха від вересня 1941 р. про геттоізацію євреїв Ковеля. Коли Кемпф у квітні 1942 р. поїхав у відпустку, на нього написали донос, помешкання обшукали й виявили там чимало отриманих від євреїв цінностей. У червні 1942 р. його змістили з посади й віддали під суд, який виніс смертний вирок. У вирокі суду одним зі звинувачень була корупція, проте засудили Кемпфа до смерті за «серйозну зраду» (*schwere Untreue*). Ми не знаємо випадків, коли рядового німецького солдата або службовця жорстоко покарали за відмову розстрілювати неозброєних цивільних осіб. Проте це вочевидь не стосувалося людей на керівних посадах, які з різних причин порушували основні принципи політики Райху, зокрема зволікали з дискримінаційними заходами проти євреїв⁶³.

⁶² Wolf Patoka, Interview 27303, Part 1.

⁶³ Browning Christopher R. Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers. Cambridge : Cambridge University Press, 2000. P. 142.

У червні 1942 р. посаду гебітскомісара Ковельської округи обійняв Еріх Касснер, який пришвидшив процес геттоїзації та вбивства євреїв. Еріх Касснер народився 1912 р. в м. Бреслау (нині – Вроцлав). Після закінчення школи мав намір стати інспектором із тваринництва. Проте не зміг закінчити навчання через матеріальні труднощі та невизначені кар'єрні перспективи. Деякий час працював робітником і навіть нічним сторожем. Із 1 вересня 1931 р. став членом нацистської партії. 1 квітня 1934 р. добровільно вступив до армії й прослужив там півтора роки. Із початком німецько-радянської війни перебував у складі 113-ї дивізії, згодом працював службовцем при райхсміністерстві у справах окупованих східних територій Альфреда Розенберга. У березні 1942 р. відправлений на роботу до Ковеля радником тамтешнього гебітскомісара Арно Кемпфа. Після арешту Кемпфа із червня 1942 р. він отримав стрімке підвищення й почав виконувати обов'язки гебітскомісара Ковеля⁶⁴. Касснер вирізнявся великою ревністю у реалізації «остаточного розв'язання єврейського питання» (німецький евфемізм для позначення запланованого масового вбивства євреїв). Очевидці пригадували, що він був присутнім на місцях розстрілів і подекуди навіть долучався до них.

У кожному з районних центрів Ковельського гебіту діяли пости жандармерії (по три службовці). Всі вони підпорядковувалися гебітсфюреру жандармерії Філіппу Раппу, який прибув до Ковеля в жовтні 1941 р. Із другої половини грудня 1941 р. допоміжну поліцію Ковеля очолював поліцайгауптвахтмайстер, керівник ковельського посту жандармерії Фріц Мантей, про якого йшлося вище⁶⁵. Він також підпорядковувався Філіппу Раппу. Еріх Касснер, Філіпп Рапп і Фріц Мантей – три ключові постаті, які відповідали за організацію й реалізацію вбивства євреїв Ковельського гебіту.

⁶⁴ Justiz und NS-Verbrechen. Band XLV. URL: <http://surl.li/mdafd>

⁶⁵ Ковель. Холокост на території СССР : енциклопедія / гл. ред. Альтман. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2011. С. 428; Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. P. 1389.

Дискримінація євреїв і створення двох ковельських гетто

Перша хвиля насильства у західній Волині завершилася в листопаді — грудні 1941 р. З кінця 1941 р. до травня 1942 р. масові розстріли євреїв переважно не відбувалися.

Євреїв і далі змушували ремонтувати дороги, прибирати вулиці, прати і готувати їжу для німецьких службовців і допоміжної поліції⁶⁶. «За нами приїздили о 5-й годині... І мені ще пощастило, тому що через деякий час мені наказали мити кухню. А там були німці, які лишали рештки супу, розумієте? Отже, ви уявляєте собі ці злидні, коли я їла ці залишки супу. Я своєму чоловікові, я залишала ці скоринки», — розповіла про свій досвід примусової праці Гелена Барт-Люка⁶⁷. За словами Берти Ріс, «ще не було гетто. ...це був перший день, коли ми працювали на німців. Отже, я працювала у шутцполіцай...»⁶⁸. Вона розповіла, що спочатку до її обов'язків належало готувати й прати одяг для поліції, а згодом — для німецьких службовців.

Деяких євреїв Ковеля відправляли до таборів праці, їх на території гебіту було чотири — у Ковелі, Ратному, Заболотті та поблизу Голоб⁶⁹. Особливо тяжкі спогади залишили ті, хто потрапляв до табору праці на території Ковеля. Їм часто доводилося виконувати вкрай важку роботу з розвантаження залізничних потягів. Робітників змушували працювати не менше ніж 12–14 годин на добу, багато євреїв загинули через повне виснаження й недоїдання.

Становище євреїв суттєво погіршилося, коли в травні 1942 р. новий виконувач обов'язків гебітскомісара Еріх Касснер ініціював геттоізацію в Ковельському гебіті. Упродовж травня — червня 1942 р. в цьому гебіті було створено 11 гетто:

⁶⁶ Nat Perel, Interview 11935, Part 2.

⁶⁷ Helene Bart Lukas, Interview 35268, Part 4.

⁶⁸ Bertha Reis, Interview 14928, Part 3.

⁶⁹ Wolf Patoka, Interview 27303. Про існування табору праці поблизу Голоб також згадано у Меморіальній книзі Ратного: Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda / ed. Nachman Tamir. Tel Aviv : Ratno Society in Israel, 1983. Pp. 245–246.

у Турійську, Ратному, Голобах, Мельниці, Маневичах, Кримному, Мацеїві, Озерянах, Поворську і два гетто в Ковелі.

Гетто в Ковелі сформували наприкінці травня. Практику створення одразу двох гетто в одному місті нацистський окупаційний режим у західній Волині також застосував у містах Дубно та Володимир-Волинський. Метою було відокремити тих євреїв, яких ще деякий час планували експлуатувати (зокрема досвідчених фахівців — шевців, теслярів, лікарів тощо), від решти, яких збиралися вбити швидко упродовж одного-двох днів.

На переселення до гетто євреям Ковеля дали, за однією версією, лише шість годин⁷⁰, за іншою — два дні⁷¹. Перше гетто було створено в «старому» місті на вул. Володимирській, де чимало євреїв мешкали й напередодні війни. *«Ця божниця та ще будинків 50 крім неї були обнесені колючим дротом. Крім цієї божниці було підготовлено інше місце біля вокзалу, також обнесені колючим дротом. Упродовж двох діб усі євреї міста, половина з'явилися до божниці, а друга половина міста з'явилася на місце біля вокзалу»,* — свідчить про ці події один зі службовців ковельського шуцманшафту Василь Лапчук (із с. Мировичі Турійського району), який шукав тих, хто не виконав наказ про переселення до гетто⁷². У гетто в «старому» місті було ув'язнено близько 10 тисяч осіб⁷³, зокрема єврейські мешканці деяких навколишніх сіл.

Друге гетто Ковеля сформували на околиці, у «новому» місті⁷⁴ між залізничною колією та Варшавською вулицею.

⁷⁰ Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. P. 121.

⁷¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 20061. Арк. 14–15. За свідченнями службовця шуцманшафту Василя Лапчука, який брав участь у реалізації наказу Каснера про створення гетто, євреям дали для переселення не більше ніж дві доби.

⁷² Там само. Арк. 15. Нині на місці гетто в «старому» місті — виробничо-комерційна фірма «Ковель» (швейна фабрика), ліцей № 7 (це вулиця Набережна і частина вулиці Модеста Левицького).

⁷³ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. P. 1389.

⁷⁴ На місці гетто в «новому» місті зараз розміщено парк культури та відпочинку імені Лесі Українки (частини вулиць Драгоманова, Олени Пчілки та Івасюка).

Цей район також називали «Піски». У цьому гетто німецька влада зосередила близько 3,5 тисячі осіб — кваліфікованих робітників і ремісників та їхні родини.

Юденрат і єврейська поліція були розташовані в гетто у «старому» місті. Обидва гетто огородили парканом із колючим дротом понад два метри заввишки. Їх охороняли німецькі жандарми та службовці шуцманшафту. Умови життя в гетто були жахливими. Ймовірно виконуючи розпорядження нацистської влади, голова міської управи Ковеля Микола Пирогов відрізав території гетто від водогону та електропостачання⁷⁵. Там розпочався голод і спалахували інфекційні захворювання.

У пошуках харчів євреї намагалися налагодити обміни з місцевим населенням. Ціпора Рехтман, яка потрапила до гетто в «новому» місті, згадувала, як через знайому росіянку їй удавалося торгувати з неєврейськими жителями Ковеля: «Вона брала речі у євреїв, продавала їх за межами гетто і приносила нам хліб та все, що могла»⁷⁶. Також Ціпора розповіла, що шойхет⁷⁷ контрабандою постачав до гетто м'ясо. Коли німці дізналися про це, одразу ж повісили його. Цю історію підтверджує й інша бранка гетто в «новому» місті Сіма Рознер (уроджена Сіма Райхштуль): «На якесь свято, я вже не пам'ятаю, хтось купив якесь ягня і продав трохи м'яса. Його схопили і одразу повісили»⁷⁸.

Ліквідація гетто у «старому» місті

У травні 1942 р. у західній Волині розпочалася друга хвиля масового вбивства євреїв, яка тривала до кінця 1942 р. Вона забрала життя близько 160 тисяч єврейських жінок, чолові-

⁷⁵ Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. P. 127.

⁷⁶ Tsiporah Rekhman, Interview 27633, Part. 5.

⁷⁷ Шойхет — ритуальний різник у юдеїв. Тільки він мав право вбивати свійських тварин для приготування м'яса, виконуючи це за спеціальною процедурою. Лише таке м'ясо вважалось кошерним, тобто придатним до споживання згідно з релігійними приписами юдаїзму.

⁷⁸ Simah Rozner, Interview 16292. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 4 Parts, Part 3.

ків і дітей⁷⁹. Приймали рішення про час ліквідації гетто і планували ці «акції» гебітскомісари та команди СД й інші підрозділи, що брали участь у розстрілах. У Ковелі, як і в багатьох інших населених пунктах, спочатку вирішили вбити бранців гетто в «старому» місті, які не мали робітничих посвідчень і були визнані «непрацевдатними». Напередодні «акції» там почали ширитися чутки про наближення ліквідації, тож деякі євреї змогли таємно втекти до іншого гетто в «новому» місті. Зокрема так учинила Ціпора Рехтман, і це врятувало їй життя⁸⁰. Про наближення ліквідації гетто їй повідомив двоюрідний брат.

2 червня 1942 р. голова юденрату Вольф Померанц отримав наказ скласти перелік тих євреїв із гетто у «старому» місті, яких слід було переселити до робочого гетто. Решті євреїв наказали зібрати невеликий багаж для переміщення нібито кудись на схід. Наказ озвучили юденрат і єврейська поліція. У день «акції» німецька жандармерія, українська допоміжна поліція і службовці єврейської поліції шукали в будинках євреїв тих, хто намагався заховатися.

Під час ліквідації гетто єврейська молодь влаштувала спротив, зокрема свідок писав, що лунали постріли та вибухи ручних гранат. Принаймні п'ятеро поліцейських були вбиті або поранені⁸¹.

Всіх, хто зібрався, службовці шуцманшафту вишикували й відвели до залізничного вокзалу. Василь Лапчук свідчив: *«Наступного дня зранку, ми поліцейські, зокрема і я, за наказом гебітскомісара Касснера розпочали на машинах відвозити євреїв на Західний шлях — Брестський переїзд, де я побачив цілий ешелон з порожніми вагонами. Перевезенням євреїв ми займалися цілий день, надвечір усі вагони були завантажені ними. Після цього гестапо та жандармерія*

⁷⁹ Поль Дігер. Масове вбивство євреїв України за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна. Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. Київ : Дух і Літера, 2015. С. 76.

⁸⁰ Bertha Reis, Interview 14928, Part. 3.

⁸¹ Ефраїм Фішман. В якості арійця в гетто Ковеля. Kowel; sefer edut ve-zikaron le-kehilatenu she-ala aleha ha-koret. С. 441.

ешелон відправили за гору, розташовану за 7 кілометрів від міста Ковеля, де ними всі євреї були розстріляні»⁸².

Євреїв відправили до піщаного кар'єру поблизу с. Бахів, де радянських військовополонених задалегідь змусили викопати ями. Розстрілами займалася команда СД із Луцька. За словами Лапчука, який разом із іншими поліцейськими охороняв периметр, для участі в розстрілах також прибула команда «гестапо» (скоріш за все йдеться про команду СД) із Бреста⁸³. Особисту участь у розстрілах брали Еріх Касснер і Фріц Мантей⁸⁴. Під час конвоювання євреїв до місць убивства службовці допоміжної поліції часто мали вибір: виконувати накази сумлінно або дозволити окремим жертвам втекти. Хтось міг стріляти по втікачах, а інші — свідомо цілити повз них. Лапчук пригадував, як «чесно» виконував свої обов'язки: «При моїй охороні та конвоюванні євреїв до місця розстрілу випадків втечі не було, тому що... ми поліцейські в тому числі і я службу за вказівкою німців несли чесно»⁸⁵. Про «чесність» своєї служби розповів і ще один поліцейський ковельського шуцманшафту Петро Білогруд із с. Селець Турійського району⁸⁶.

Біля ям жертв змушували роздягнутися — чоловіків повністю, а жінок до нижньої білизни. Вони мали вишукуватися уздовж та лягти обличчям до землі на дні ями. Одяг розстріляних відносили назад до товарного потягу. Охорону речей забезпечувала частина службовців шуцманшафту. Вони отримали хорошу нагоду привласнити собі щось із одягу вбитих євреїв. Зокрема так учинив Петро Білогруд: «Особисто я забрав у євреїв 2 ручних годинника, три чоловічі костюми і одну пару туфель»⁸⁷. Коли частину вкрадених речей у нього випадково виявили німці, то відібрали

⁸² ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 20061. Арк. 16.

⁸³ Там само. Арк. 15.

⁸⁴ Там само. Арк. 16.

⁸⁵ Там само. Арк. 52.

⁸⁶ Там само. Арк. 103.

⁸⁷ Там само. Арк. 74 зв.

награбоване, а Білогруда сильно побив Фріц Мантей⁸⁸. Цей випадок промовисто підтверджує той факт, що все найкраще відбирали саме німецькі службовці й лише непотрібні їм речі віддавали поліцейським шуцманшафту. Упродовж кількох днів поблизу с. Бахів убили близько 8–9 тисяч євреїв⁸⁹.

Частина євреїв спромоглася втекти до навколишніх лісів і сіл. Близько 300 із тих, хто намагався втекти, вбили на місці. Для поховання їхніх тіл німці привезли групу євреїв із гетто в «новому» місті. Очевидець писав: *«Коли вони побачили тіла, що лежали перед ними, піднявся гіркий плач. Люди рвали на собі волосся, падали на землю і видавали роздираючі серце крики»*⁹⁰. Євреїв зі ще вцілілого гетто змусили хоронити тіла вбитих утікачів на єврейському цвинтарі Ковеля.

Після ліквідації гетто нацистська окупаційна влада завжди реєструвала майно, що залишилося після вбитих. Єфраїм Фішман розповів, що *«у день знищення прийшли українські поліцейські і опечатали будинки євреїв. По місту були розклеєні оголошення, що всякий, хто торкнеться майна євреїв, буде розстріляний. Упродовж декількох тижнів проводився збір і підрахунок речей на спеціальних складах»*⁹¹. Найцінніші речі відправляли до Райху. Проте більшість майна не мала для німців жодної цінності. Ці вживані речі розпродавали населенню й місцевим організаціям. Всі охочі писали заяви на ім'я гебітскомісара, і їм, зазвичай, дозволяли придбати необхідне за безцінь. Вилучені від таких «аукціонів» кошти Німеччина використовувала для ведення війни. Така практика була повсюдною на території окупованої нацистською Німеччиною Європи. Упродовж 1942 р. у Райхскомісаріаті Україна також влаштовували розпродажі будинків євреїв для місцевого населення. Усіма питаннями

⁸⁸ Там само. Арк. 106.

⁸⁹ Обвинувачення по справі Е. Касснера та Ф. Мантея: Justiz und NS-Verbrechen. Band XXIV. De Gruyter, 1998. S. 704, 706. URL: <http://surl.li/mdafd>

⁹⁰ Шер Бен-Ціон. Так загинуло те місто. С. 418.

⁹¹ Єфраїм Фішман. В якості арійця в гетто Ковеля. Kowel; sefer edut ve-zikaron le-kehilatenu she-ala aleha ha-koret. С. 441.

реєстрації й продажу майна вбитих євреїв була зобов'язана займатися міська управа Ковеля на чолі з Пироговим. За це відповідав спеціальний співробітник у складі земельно-господарського відділу управи, який очолював Олександр Лисневич, – референт націоналізованого майна Михайло Гринюк⁹². Такими були обов'язки управ на всій території Райхс-комісаріату Україна.

9 червня 1942 р., невдовзі після ліквідації гетто у «старому» місті, євреїв, які залишилися, обклали контрибуцією в 1 млн карбованців (згодом вона виросла до 1,5 млн карбованців). Крім цього, євреям наказали здати всі дорогоцінності. Юденрат намагався виконати ці вимоги, тож зрештою німцям передали гроші і близько кілограма золотих речей.

Після ліквідації гетто у «старому» місті у Ковелі на деякий час запанувало порівняне затишшя. Євреї з гетто у «новому» місті працювали на примусових працях і боролися за своє виживання в умовах недостатнього забезпечення та важкої праці. Життя єврейських робітників також залежало від свавілля і жорстокості місцевої влади. Іноді розстрілювали невеликі групи євреїв, наприклад 1 липня 1942 р. гебітс-комісар Кесснер особисто вбив біля будинку юденрату 10 євреїв за те, що під час обшуку в них знайшли гроші⁹³. Подібний випадок описував і свідок Шер Бен-Ціон⁹⁴.

Ліквідація гетто в «новому» місті

У другій половині серпня – на початку вересня 1942 р. в гебіті Ковель було ліквідовано всі гетто. Дещо довше проіснували лише окремі табори примусової праці. Згаданих вище кваліфікованих ремісників і їхні родини, яких не вбили під час першої «акції», перевели до гетто в «старому» місті⁹⁵. Також серед них знову опинилися ті євреї, які пережили

⁹² ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 1521. Арк. 44 зв. Кримінальна справа на Лисневича Олександра Афанасійовича.

⁹³ Ковель. *Холокост на території СССР*. С. 429; *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Р. 1390.

⁹⁴ Шер Бен-Ціон. Так загинуло те місто. С. 419.

⁹⁵ Там само. С. 420.

ліквідацію гетто в «старому» місті; їх кількість невідома і потребує подальшого дослідження.

19 серпня 1942 р. розпочалася ліквідація останнього гетто. Частину бранців убили у тому самому піщаному кар'єрі біля с. Бахів, а решту, майже 6,5 тисячі осіб — біля єврейського цвинтаря⁹⁶ (це підтверджують документи Надзвичайної державної комісії зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників (НДК)⁹⁷). Поблизу кладовища також розстріляли близько 150 ромів⁹⁸. Розстріли здійснювала команда СД із Луцька за участю німецької жандармерії та місцевої допоміжної поліції.

Близько тисячі євреїв намагалися під час ліквідації гетто заховатися на території гетто. Місцева поліція повсякчас здійснювала обшуки. Упродовж кількох днів усіх, кого викрили, збирали у Великій синагозі й тримали там без води та харчів. Очевидці розповіли, що службовці української поліції, які охороняли синагогу, час від часу гвалтували єврейських дівчат⁹⁹. Один із охоронців синагоги Василь Лапчук про ті події свідчив так: *«У божниці залишилося кілька сотень євреїв... Наступного дня залишки євреїв ми відвели на цвинтар на Володимирській вулиці, де були вириті ями,*

⁹⁶ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. P. 1390.

⁹⁷ ДАВО. Ф. Р-164. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 4–5; Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). Ф. 7021. Оп. 55. Спр. 13. Арк. 211–212 зв.

⁹⁸ Під час другої хвилі нацистська окупаційна влада вбивала в західній Волині не лише євреїв, а й ромів. Ще в 1941 р. їх часто розстрілювали як кочівників, адже, за припущеннями окремих керівників поліцейських загонів і підрозділів СС, вони нібито могли передавати розвідувальну інформацію противнику, пересуваючись поблизу лінії фронту. Весною 1942 р. Міністерство окупованих східних територій Німеччини почало збирати відомості про соціальний статус ромів та їхню колективну поведінку. Усіх ромів поділили на «кочових» і «осілих». Перших розглядали як небажаний асоціальний елемент, який підлягав ізоляції і знищенню. Другим формально дозволили жити. Однак місцеві очільники СД і поліції переважно на власний розсуд вирішували долю ромів. Зокрема разом із євреями загинули роми під час ліквідацій гетто в Камені-Каширському (130 жертв), Ковелі (150 жертв), Локачах (114 жертв), Сарнах (100 жертв), Рагному й, можливо, Острожці. Це далеко не повний перелік місць у західній Волині, де під час ліквідації гетто роми також стали жертвами насильства.

⁹⁹ Шер Бен-Ціон. Так загинуло те місто. С. 421.

перед якими гестапо і жандармерія розстріляли цих кілька сотень євреїв, що залишилися»¹⁰⁰.

Моше Бебчук був серед тих, хто потрапив після ліквідації гетто до синагоги. Його разом із мамою схопили службовці шуцманшафту, коли вони переховувалися. Місце їхньої схованки видав знайомий селянин, до якого вони прийшли просити про допомогу. Моше так описував ситуацію: «У такому маленькому місці, як зал синагоги, сотні людей. Час від часу людей виводять назовні і оглядають їхні тіла, жінок і чоловіків. Вони заглядали в найінтимніші місця жінок і шукали золото... Запах був жахливим, і нічого їсти... А там було повно поліції і один – Мантай¹⁰¹ – він був командиром української поліції, німцем... І він був страшенний садист – цей Мантай... Одного разу він прийшов із буханцем хліба, буханцем, якому було 13–14 днів, і кинув до натовпу. Ми всі накиннулись на той хліб, і, мабуть, я, бо був молодий і міцний, і той хліб опинився в моїх руках... Там були стіни, і я написав своє ім'я олівцем на стіні: “Я, Моше Бебчук, та мама Цеша Бебчук сьогодні йдемо на мученицьку смерть”»¹⁰². На щастя, Моше вдалося в останній момент утекти з синагоги. Його мама загинула разом із іншими євреями, яких утримували в цьому приміщенні. Розстріл відбувся на цвинтарі на вулиці Володимирській. В очікуванні смерті приречені бранці залишили на стінах синагоги багато написів, зокрема свої імена та заклики пам'ятати й помститися за цей злочин.

Службовців шуцманшафту м. Ковеля наприкінці серпня – на початку вересня 1942 р. також залучили до ліквідації інших гетто Ковельського району. Зокрема активну участь у вбивствах брав комендант районної поліції Ковеля Федір Шабатура. Наприклад, Лапчук згадував, що в Озерянах Шабатура разом із Касснером і Мантеєм розстрілював бранців тамтешнього гетто¹⁰³. Тож службовці шуцманшафту подеколи і за власним бажанням долучалися до розстрілів.

¹⁰⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 20061. Арк. 16.

¹⁰¹ Очевидно, йдеться про згадуваного вище Фріца Мантея.

¹⁰² Michael Bebchuk, Interview 50817, Part. 2.

¹⁰³ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 20061. Арк. 18.

ВИЖИВАННЯ ВЦІЛИЛИХ

Стратегії виживання

Частині євреїв Ковеля вдалося втекти напередодні або під час ліквідації гетто. Перед ними постав дуже непростий виклик — як вижити надалі. Більшість уцілілих удавалися до таких стратегій виживання: переховувалися у лісах, шукали допомоги серед християнських сусідів, приховували власну ідентичність і намагалися приєднатися до партизанських загонів. У різний час їм доводилося використовувати кілька стратегій виживання.

Намір знайти партизанські загони, які були б ладні прийняти євреїв, окремі бранці ковельського гетто мали ще з травня 1942 р. Саме в цей час два емісари підпільного польського руху з Варшави, що представляв польський уряд у еміграції, нелегально відвідали Ковель. Після повернення вони у своєму звіті зазначили, що в місті було кілька єврейських груп опору, представники яких начебто викрадали зброю з німецьких складів і передавали її в ліс радянським партизанам. Однак через негативне ставлення до євреїв одного з командирів радянських партизанів Івана Насекіна єврейська група опору не змогла залишити гетто і приєднатися до партизанських підрозділів. Частина євреїв, яким це вдалося, радянські партизани роззброїли і розстріляли¹⁰⁴. Проте Нафталі Перль розповів, що наприкінці війни він врятувався саме завдяки тому, що зміг приєднатися до одного із загонів: «Я був з партизанами 9 місяців... У партизанів ми набралися трохи сил, а в той час росіяни вже відтісняли німців»¹⁰⁵. Тобто ставлення радянських партизанів до вцілілих євреїв було різним і дуже залежало від позиції командирів підрозділів. Жодних централізованих розпоряджень про допомогу євреям радянське керівництво не давало.

¹⁰⁴ Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. P. 306.

¹⁰⁵ Nat Perel, Interview 11935, Part 3.

Ставлення українських націоналістичних партизанських угруповань до євреїв також часто було неоднозначним. Ціпора Рехтман розповіла, що дуже боялася УПА¹⁰⁶. Оскільки з 1943 р. в лісах активізувалася діяльність підрозділів УПА, євреї намагалися уникнути зустрічі з ними, адже вбачали в них смертельну небезпеку. Втім, відомим є випадок, коли 50 євреїв, які змогли втекти з ковельського гетто, отримали зброю від бійців УПА. Після того, як ця група євреїв зазнала суттєвих втрат і скоротилася до 20 осіб, командир одного з підрозділів УПА Роман Поліщук дозволив їм оселитися поруч із базою його підрозділу. Ця група євреїв виконувала для загону Поліщука різні роботи, зокрема ремонтувала одяг, готувала їжу. Після відступу німців решта євреїв повернулася до Ковеля, а Поліщук залишився в лісі й згодом загинув у сутичці з підрозділом НКВС¹⁰⁷. Ці дані взято зі спогадів Зеліґа Бройдермана, який вижив завдяки допомозі Поліщука та його підрозділу¹⁰⁸.

Загалом ставлення УПА до євреїв часто визначалося позицією командирів загонів і окремих бійців. Поведінка загону Поліщука не була винятковою в західній Волині. Наприклад, підрозділи УПА, які діяли поблизу сіл Мости, Зелений Дуб, Борщівка та Дермань, також мали різні позиції й подеколи допомагали євреям¹⁰⁹. Проте було й чимало випадків, коли бійці УПА вбивали євреїв¹¹⁰, зокрема через жалоби місцевих селян на те, що євреї грабують їхні продуктові запаси. Також іноді сформовані групи вцілілих євреїв бій-

¹⁰⁶ Bertha Reis, Interview 14928, Part 4.

¹⁰⁷ Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. P. 272. Шмуель Спектор наводить дані зі статті: Heiman L. We fought for Ukraine. The Story of the Jews in UPA. *Ukrainian Quarterly*. 1964. Vol. 20. No. 1. Pp. 33–34.

¹⁰⁸ Himka John-Paul. *Ukrainian Nationalists and the Holocaust. OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944*. Stuttgart : Ibidem-Verlag, 2021. P. 410.

¹⁰⁹ Докладніше про це див. розділ «УПА і доля вцілілих євреїв» у публікації: Мізоч: життя та загибель єврейської громади / Роман Михальчук. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023.

¹¹⁰ Докладніше про це див.: John-Paul Himka. *Ukrainian Nationalists and the Holocaust*.

ці УПА помилково сприймали як «ворожий елемент», який потрібно ліквідувати. Зазвичай у єврейських групах лише кілька чоловіків мали зброю, однак подеколи й цього було достатньо для хибних висновків. Імовірно, були й такі підрозділи УПА, які вбивали євреїв через антисемітизм. Треба зазначити, що більшість службовців шуцманшафту Ковеля весною 1943 р. перейшла до лав УПА. Вони мали вагомий «досвід» співучасті в нацистських антиєврейських злочинах, тому вбивство євреїв могло бути для них «звичною справою».

Є також спогади уцілілих євреїв, які переховувалися у сільській місцевості біля Ковеля, про неприязне ставлення бійців Армії Крайової. Ковель був розташований поблизу етнічних польських земель, тому підрозділи Армії Крайової діяли тут доволі активно. Наприклад, Стенлі Даніц розповів про свій страх перед польськими бійцями: «Їх називали “Ака”. Вони були вороже налаштовані проти євреїв... польські партизани вбили кравця та іншого єврея десь неподалік»¹¹¹. Проте були також випадки, коли польські загони самооборони допомагали євреям під час розгортання українсько-польського конфлікту. Отже, позиція польських партизанів щодо «єврейського питання» також була неоднозначною.

Багато втікачів із гетто шукали притулку у навколишніх хуторах у сусідів-неєвреїв або ж у лісах. Однак не всі місцеві жителі наважувалися допомогти євреям, позаяк німці погрожували за це смертною карою. Здебільшого євреїв годували й давали їм теплий одяг, відтак вони мусили йти до найближчого лісу і згодом час від часу приходили до місцевих жителів за продуктами. Наприклад, Шер Бен-Ціон, який переховувався в лісі, розповів таке: «На відстані в півтора кілометри (від його сховища. – П. Д.) жив мій знайомий на ім'я Яков, якому я надавав раніше численні послуги... Коли цей селянин побачив і впізнав мене, він схопився за голову... Я попросив його дати мені шматок хліба, і я піду звідти... Він сказав мені: “Я не дам тобі хліба, тому що за мною сте-

¹¹¹ Stanley Dunitz, Interview 27226, Part 2.

жать. Нацистський закон ухвалив: кожен, хто дасть кусок хліба єврею, — уб'ють його і всю його сім'ю. Я готовий лягти з тобою в одну могилу. Але моя невістка і її діти... Чим згрішили вони?»¹¹².

Саме тому дуже мало українців, поляків або чехів були готові прийти на допомогу євреям. Проте такі люди траплялися. Нафталі Перль дивом урятувався під час розстрілу бранців ковельського гетто в серпні 1942 р. поблизу с. Бахів. Куля не влучила в нього, він упав і вдав мертвого. Вночі він виліз із розстрільної ями й звернувся по допомогу до знайомого польського селянина Шковського¹¹³. Той облаштував для втікача схованку неподалік від села й кожного дня приносив їжу. Коли похолоднішало, Шковський забрав Нафталі і ще трьох євреїв, які переховувалися поряд із ним, до себе додому.

Моше Бєбчук, тікаючи з синагоги, отримав настанову від своєї мами: звернутися по допомогу до їхнього знайомого українця на прізвище Юзефович, якому сім'я Моше передала на зберігання чимало речей: *«Він також знав мене з дому, тому що у нього також було багато наших речей. Він не передав мене гестапо. Він брав корову і приходив із коровою, ніби випасає корову, приносив мені пляшку молока, чверть літра молока, шматок хліба»*¹¹⁴. Чоловік дуже боявся допомагати Моше й постійно натякав, що залишатися поряд із його помешканням дуже небезпечно. Проте він ніяк не наважувався відверто попросити Моше піти подалі, ймовірно, відчуючи сором через речі, які він отримав від його сім'ї. Згодом Моше зрозумів, що чоловік боїться допомагати йому й вирішив звернутися до іншого знайомого українця, товариша його тата на прізвище «Ілюшка». Він зробив для Моше схованку в стайні, і про це знали лише чоловік і його дружина. Вони боялися зізнатися навіть дітям, щоб ті випадково не розповіли комусь із сусідів¹¹⁵.

¹¹² Шер Бен-Ціон. Так загинуло те місто. С. 416.

¹¹³ Nat Perel, Interview 11935, Part 2–3.

¹¹⁴ Michael Bebchuk, Interview 50817, Part 2.

¹¹⁵ Ibid., Part 3.

Хана Гітеліс після втечі з гетто попросила допомоги в знайомого українця Тимоша Герасим'юка. Упродовж тривалого часу він переховував її у своєму хліві поряд зі свійськими тваринами¹¹⁶. У знайомих переховувався і Стенлі Даніц. Щоправда, йому довелося платити за притулок¹¹⁷. Можливість отримати винагороду часто спонукала українських і польських сусідів допомагати знайомим євреям. Це була певна компенсація за готовність ризикувати власним життям.

Переховуватися у знайомих сусідів-християн у 1943–1944 рр. було ще більш небезпечно. По-перше, було створено УПА й розгорівся україно-польський конфлікт на Волині. Українські й польські селяни через це часто зазнавали нападів і вбивств, тому боялися переховувати в себе євреїв. По-друге, нацистський окупаційний режим посилювався і поступово перейшов до масових каральних «акцій». Німецькі підрозділи й шуцманшафт знищували цілі села на Волині й у Білорусі. У цей час Нафталі Перль був змушений залишити дімівку свого польського помічника, оскільки той вирішив утекти до міста: «А німці, в свою чергу, спалюють ферми, щоб у росіян не було ніякої їжі для солдат. Ось що вони робили. Тому він мені каже: “Я тобі ось що скажу: у тебе є достатньо їжі. Якщо хочеш жити в сараї, живи, але я їду звідси до міста, інакше мене тут спалять”»¹¹⁸. «Люшка», який допомагав Моші Бебчуку, також утік із села, почувши чутки, що німці збираються спалити цей населений пункт. Моше залишився у стайні на свій страх і ризик. Йому пощастило: німці не помітили його схованку й чомусь вирішили не спалювати помешкання його рятівника¹¹⁹.

Деякі вцілілі євреї, які переховувалися в поляків, у цей час тікали разом зі своїми помічниками до міст. Вони вдавали з себе поляків, які зазнали нападів УПА, й іноді навіть

¹¹⁶ Chana Gitalis, Interview 02851, Part 2.

¹¹⁷ Stanley Dunitz, Interview 27226, Part 2.

¹¹⁸ Nat Perel, Interview 11935, Part 3.

¹¹⁹ Michael Bebachuk, Interview 50817, Part 2.

ішли з ними на примусові роботи до Райху¹²⁰. Перебування далеко від своєї домівки мало певні переваги, зокрема було легше приховувати свою ідентичність і можна було не боятися, що тебе впізнають знайомі на вулиці. Втекти вдавалося дуже небагатьом, тому що, по-перше, німці часто й ретельно перевіряли охочих сісти до потяга на примусові роботи. По-друге, поліцейські, які охороняли ці потяги, були місцевими й часто впізнавали в утікачах знайомих євреїв. Українці рідко скористалися такою стратегією виживання вдавалося чоловікам, адже навіть якщо їх не впізнавали знайомі поліцейські, їхнє єврейське походження було легко перевірити (обрізання було обов'язковим у більшості юдейських сімей). Тому частіше до спроб виїхати на примусові роботи в Німеччину вдавалися жінки. Зокрема це вдалося Анетті Фант¹²¹, яка спершу втекла далеко від дому, до Полтавської області, де вдавала українку Діну Оліферчук.

Отже, деяким євреям удавалося деякий час приховувати свою ідентичність. Проте для цього потрібні були якісні підроблені документи, добре знання польської мови або ж сільських діалектів української мови та християнських традицій. Ціпора Рехтман познайомилася зі співробітником залізниці Антонієм Солецьким, який, імовірно, заховався у юну дівчину й вирішив допомогти їй утекти потягом до Хелма¹²². Він захвав її у потязі, який віз на ремонт пошкоджену німецьку військову техніку. Згодом Антоній допоміг Ціпорі дістати нову посвідку на польське ім'я Ірина Мажиць¹²³. Під цим іменем із допомогою польського підпілля вона влаштувалася на офіційну роботу й таємно виконувала функції зв'язкової Армії Крайової.

¹²⁰ Докладніше про таку стратегію виживання євреїв на території сусідньої Рівненської області див.: Данильчук Віталіна. До проблеми порятунку євреїв Рівненського регіону під час Другої світової війни на роботах у Німеччині та в статусі військовополонених. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2014. № 1 (12). URL: <http://www.holocaust.kiev.ua/Files/golSuch2005/Danylchuk12.pdf>

¹²¹ Anette Fant, Interview 43391, Part 4.

¹²² Tsiporah Rekhtman, Interview 27633, Part 6.

¹²³ Ibid. Part 7.

Коли Сіму Рознер схопили на вулиці у перші дні після ліквідації гетто, вона вдала із себе росіянку Анастасію Кабали¹²⁴. Її відпустили, й Сіма втекла до с. Поворськ і найнялася там на сільськогосподарські роботи під цим ім'ям. Проте селяни згодом почали щось підозрювати. Сіма не мала підроблених документів, тож їй довелося тікати до іншого місця.

Приховувати власну ідентичність без відповідних документів намагалася й Гелена Барт. Почувши чутки про наближення ліквідації ковельського гетто, вона втекла звідти до Володимира. Там звернулася по допомогу до жінки, яку зустріла на вулиці. Гелена розповіла, що вона є полькою з Любліна і втекла із потяга, що нібито віз її на примусові роботи до Райху¹²⁵. Проте через кілька днів жінка здогадалася, що Гелена єврейка, і попросила її піти. Після цього Гелені вдалося дістати підроблені документи й втекти до Брест-Литовська. Маючи посвідчення особи, вона змогла влаштуватися на роботу офіціанткою ресторану. Це суттєво полегшило їй подальше виживання під окупацією¹²⁶.

Деякий час Берта Ріс вдавала з себе українку Катерину Зекелюк. У селі Кличковичі вона під цим іменем працювала помічницею тамтешньої селянки: *«Я була там у сезон збору врожаю. Мабуть це був серпень... Я працювала в полі. Я працювала в саду з помідорами, з усім, що потрібно було робити, робила все, що і вони»*¹²⁷. Проте Берта вечорами не виходила гуляти з українською молоддю й трималася відособлено. Власне через цю «дивну» замкнуту поведінку дівчини молодь із села Кличковичі запідозрила, що вона єврейка: *«Отож, одного вечора вони постукали у двері і сказали: “Єврейка, виходь”»*¹²⁸. Це страшенно налякало сім'ю, в якій працювала Берта. Цей випадок ще раз промовисто доводить: навіть якщо людина все робила правильно, сам факт перебування під час Голокосту чужинця/чужинки у сільській

¹²⁴ Simah Rozner, Interview 16292, Part 3–4.

¹²⁵ Helene Bart Lukas, Interview 35268, Part 5.

¹²⁶ Ibid., Part 6.

¹²⁷ Bertha Reis, Interview 14928, Part 4.

¹²⁸ Ibid., Part 4.

місцевості вже викликав підозри. Адже більшість мешканців сіл добре знали одне одного й приховувати свою ідентичність тут було вкрай складно. Берта втекла із с. Кличковичі та влаштувалася на роботу в сільській місцевості поблизу Мацеїва. Вона деякий час працювала там на молочній фермі, однак через розгортання українсько-польського конфлікту змушена була тікати. Переїхавши до Любомля, Берта Ріс ще деякий час переховувалася там, дочекавшись повторної радянської окупації західної Волині.

Отже, більшість уцілілих євреїв мали невеликий спектр доступних стратегій виживання, і жодна з них не гарантувала цілковитого успіху.

«Полювання» на євреїв

За будь-якого способу виживання євреї наражалися на великі ризики через те, що німецька жандармерія та службовці шуцманшафту активно розшукували вцілілих. Чи не найактивніше вони «полювали» на тих євреїв, які переховувалися в лісах. Службовець ковельського шуцманшафту Каленик Сагаль під час повоєнного слідчого процесу був звинувачений у тому, що займався активним пошуком і виявленням вцілілих євреїв. Зокрема, він побив українця на прізвище Головач, який допомагав їм переховуватися¹²⁹. У прочісуванні лісів Любомльського й Заболотського районів у пошуках партизанів та євреїв також брав участь службовець ковельської поліції Сергій Лещук¹³⁰. Саме тому для вцілілих євреїв постійно існувала небезпека бути викритими, виявленими, знайденими. До того ж на них часто доносили місцеві селяни, дехто з яких вороже ставився до євреїв, а хтось просто боявся перебувати з ними поряд або ж був розлючений тим, що вони беруть їжу із їхніх льохів чи грядок.

Єврейська дівчина з Ковеля Люба Ледерхендлер була зв'язковою між загонами радянських партизанів, однак за два тижні до повернення радянської влади її впізнав поль-

¹²⁹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 14040. Арк. 69.

¹³⁰ Там само. Спр. № 17859. Арк. 310.

ський селянин і видав німцям¹³¹. Вольф Патока розповів, як загинули його рідні: «Сестра ховалася в одного селянина, але хтось повідомив про те, що там були моя сестра і мій двоюрідний брат. Поліція прийшла до сараю, схопили мою сестру і вбили її і двоюрідного брата»¹³². Траплялися й випадки, коли окремі жадібні до наживи селяни долучалися до «полювання» на євреїв, щоби відібрати в них одяг та інші речі. Проте такі люди ніколи не становили більшості.

Певну роль у поведінці селян відігравала й антисемітська пропаганда та юдофобські погляди, які поширювалися через окупаційну пресу й різноманітних «агітаторів». Наприклад, за свідченням одного з євреїв, який ховався у домі на вул. Турійській поруч з однією з церков Ковеля, він чув проповідь священника, який закликав вірян видавати євреїв німцям¹³³.

Через усі згадані чинники, більшість уцілілих під час ліквідації ковельських гетто не дожила до приходу радянської армії у 1944 р.

ПОВОЄННЕ ЖИТТЯ

Повернення вцілілих

6 липня 1944 р. радянські війська знову окупували Ковель, німецька окупація міста завершилася. До міста повернулися згодом близько 40 євреїв¹³⁴. За даними радянських органів обліку населення, станом на 1 вересня 1944 р. в усій Волинській області залишалось лише 594 євреї серед загальної

¹³¹ Ковель. Холокост на території СССР. С. 430; Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. P. 1390.

¹³² Wolf Patoka, Interview 27303, Part 2.

¹³³ Шер Бен-Ціон. Так загинуло те місто. С. 426.

¹³⁴ Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. P. 53.

кількості населення у 573 474 осіб, зокрема в місті Ковель — 22 євреї, а в Ковельському районі — лише 5 євреїв¹³⁵. За висновком радянської НДК, у Ковелі під час окупації було розстріляно 18 тисяч євреїв із міста й навколишніх сіл¹³⁶.

Поодинокі євреї з Ковеля, яким пощастило вижити, переважно не бачили свого майбутнього ані в зруйнованому війною місті, ані будь-де на території СРСР. Вольф Патока, який пережив Голокост і втратив усіх близьких, без вагань вирішив емігрувати¹³⁷. В 1945 р. він поїхав до м. Глівіце в Польщі, там одружився і виїхав до табору для переміщених осіб у м. Поккінг у Німеччині. У 1949 р. Вольф оселився у м. Фельдафінг (Баварія), у 1951 р. нарешті отримав дозвольні документи для виїзду до США. У Сполучених Штатах він розпочав своє життя з чистого аркуша: вивчив мову, здобув освіту й інтегрувався у тамтешнє суспільство.

Стенлі Даніц після пережитого в роки Голокосту затаїв велику образу на місцеве християнське населення й не хотів більше жити в західній Волині. У перші повоєнні роки він переїхав до Палестини, де працював по 12 годин на день, мешкав у маленькій квартирці з дуже поганими умовами й докладав чимало зусиль, щоби при звичаїтисся до нових умов¹³⁸.

Нафталі Перль вирішив емігрувати, тому що боявся репресій із боку СРСР, влада якого не надто довіряла колишнім громадянам Польщі. Його шлях до еміграції також виявився досить складним: переїзд до Польщі, потім до Чехословаччини, Австрії, Німеччини, Франції. Зрештою він наприкінці 1940-х емігрував до Канади й оселився у Ванкувері¹³⁹.

Поневірння Моше Бебчука також не закінчилися після приходу радянської армії. Його мобілізували до Червоної армії, із квітня 1944 р. до березня 1947 р. він служив у Маньчжурії на війні з Японією. Після війни Моше повернувся до

¹³⁵ ДАВО. Ф. Р-295. Оп. 2. Спр. 424. Арк. 3.

¹³⁶ ДАРФ. Ф. 7021. Оп. 55. Спр. 13. Арк. 215, 217.

¹³⁷ Wolf Patoka, Interview 27303, Part 2.

¹³⁸ Stanley Dunitz, Interview 27226, Part 4.

¹³⁹ Nat Perel, Interview 11935, Part 4.

Ковеля і застав там повну розруху: «Побачив руїни, а все, що було у мене, відніс Ллюшику, чоловіку, який врятував мені життя... Батьківський дім вони зруйнували. ...я отримав копійки... Частина віддав тому українцеві, а на частину – купив собі костюм із капелюхом»¹⁴⁰. В умовах повоєнного хаосу його випадково запідозрили у вбивстві й пограбуванні і затримали на час слідства. Перебуваючи в ув'язненні, Моше сильно захворів і мало не помер через поганий імунітет, зумовлений постійним недоїданням. Вихід йому підказали кримінальні злочинці, які перебували разом із ним у камері: «Двоє “хлопців”, мабуть, вбивці, дали мені пораду: “Слухай, на 14-й день прийдуть з міліції і спитають тебе твоє ім'я, звідки ти, тож скажи, що у тебе параграф 1-4-150-А, це називається “контрреволюція”. Що буде? Кинуть тебе до бандерівців, до тих, хто співпрацював в акціях з німцями. Вони всі місцеві українці і у них є їжа»¹⁴¹. У камері з колишніми бійцями УПА, які, можливо, налагодили якийсь контрабандний канал постачання продуктів, він справді отримував більше їжі й швидко одужав. Усі звинувачення з Моше згодом зняли. Він одразу емігрував до м. Лодзь у Польщі, потім закінчив технікум у Вроцлаві, став спеціалістом із телекомунікацій. Лише в 1957 році збулася його мрія: Моше емігрував до Ізраїля, де завдяки доброму знанню івриту швидко знайшов хорошу роботу.

Хана Гітеліс після приходу радянської армії не знала, куди їй податися. Всі її рідні й близькі загинули під час Голокосту, й вона розуміла, що більше не має домівки. Кілька днів чи тижнів вона мешкала разом з іншими вцілілими євреями в будинку поблизу Голоб, відтак переїхала спершу до Польщі у м. Хелм, а звідти до Німеччини й перебувала в таборі для переміщених осіб Цайльсхайм неподалік від Франкфурта-на-Майні¹⁴². У 1951 році вона емігрувала до Канади й оселилася в м. Монреаль.

¹⁴⁰ Michael Bebachuk, Interview 50817, Part 3.

¹⁴¹ Ibid., Part 3.

¹⁴² Chana Gitalis, Interview 02851, Part 2–3.

Отже, більшість уцілілих ковельських євреїв вирішила назавжди залишити світ, який зруйнувала нацистська влада. Їхні рідні загинули, й вони не бачили для себе причин залишатися. До цього додався ще й страх перед життям в умовах радянського тоталітарного режиму.

Покарання винуватців

Долі співучасників політики Голокосту в Ковелі склалися по-різному. Відповідальний за вбивство євреїв у гебіті Ковель Еріх Касснер у грудні 1949 р. повернувся до дружини, яка мешкала в Штальфьордені, округ Клоппенбург. Вона працювала бухгалтеркою будівельної компанії й допомогла чоловікові влаштуватися на посаду будівельного підрядника. Лише через багато років, 16 лютого 1963 р. його заарештували за підозрою в співучасті в реалізації нацистських злочинів¹⁴³. Регіональний суд м. Ольденбург засудив його до довічного ув'язнення.

Фріц Мантей керував загonom ковельського шуцманшафту до кінця березня 1943 р. У ніч на 23 березня його підрозділ дезертирував зі служби і перейшов до лав УПА. На межі 1943 і 1944 рр., коли Мантей супроводжував транспорт до Німеччини, у нього стався напад апендициту. Після операції він деякий час перебував на лікарняному. Зрештою його відправили на роботу до поліцейського офісу в Луккенвальде. Там Мантей і потрапив до радянського табору для інтернованих. У 1945 р. він утік із табору й переховувався в знайомих. У 1949 р. Мантей прибув до м. Нінбург під британською зоною окупації і влаштувався на роботу до англійської контори. Із 1958 р. отримував поліцейську пенсію. Мантея заарештували 6 вересня 1963 р.¹⁴⁴ Він став фігурантом того самого судового процесу, що й Еріх Касснер. Як і останній, Мантей був засуджений регіональним судом Ольденбурга до пожиттєвого ув'язнення.

Ервін Грей, один із керівників айнзацгрупи, яка дислокувалася в Ковелі в липні — серпні 1941 р., був також засудже-

¹⁴³ Justiz und NS-Verbrechen BD. XLV. S. 691–693. URL: <http://surl.li/mdafd>

¹⁴⁴ Ibid. S. 691–693.

ний, але до значно м'якшого терміну — восьми з половиною років позбавлення волі. Суд відбувся у 1967 р. у м. Дармштадт¹⁴⁵.

Філіппа Раппа, який відповідав за координацію роботи постів жандармерії й реалізацію низки розстрільних акцій на території Ковельського району й у м. Ковель, так ніколи й не притягнули до відповідальності. Про його повоєнну долю нічого не відомо. Не було покарано й більшість службовців СД, які брали участь у ліквідації обох ковельських гетто. Прикметно, що кримінального переслідування також ніколи не зазнавав і керівник СС та поліції в усій генеральній окрузі «Волинь — Поділля» Вальдемар Ваппенханс. Він був відповідальний за загальну координацію ліквідації усіх 75 гетто, які було створено на території цієї адміністративної одиниці, зокрема двох ковельських гетто. У 1949 р. його лише піддали процедурі «денацифікації» у м. Білефельд, видали нові документи на його ж ім'я і дозволили спокійно жити до смерті в 1967 р.¹⁴⁶

Значно більшу кількість покарань призначили радянські суди для тих співучасників убивств євреїв, які служили в міській управі та ковельському шуцманшафті. Радянську владу особливо цікавило покарання «колаборантів» і членів ОУН і УПА. Якщо серед них траплялися ті, хто допомагав євреям, — радянські каральні органи не надто зважали на це й все одно присуджували цим людям суворі вироки. Голова міської управи Ковеля Микола Пирогов ніколи не був притягнутий до відповідальності. Він емігрував за кордон і оселився в Австралії, в місті Мельбурні. Втім, було суворо покарано одного з його співробітників — Олександра Лисневича. Він працював у ковельській міській управі на посаді начальника земельно-господарського відділу, відповідав за націоналізацію і подальший продаж майна вбитих жертв Голокосту. Лисневича затримали 16 квітня 1944 р. Військовий трибунал військ НКВС Волинської області засудив його

¹⁴⁵ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. P. 1390.

¹⁴⁶ Wolfe Frank. The Undercover Nazi Hunter: Exposing Subterfuge and Unmasking Evil in Post-War Germany. Barnsley : Frontline Books, 2019.

14 жовтня 1944 р. за статтею 54-1а Кримінального кодексу УРСР до найвищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією майна¹⁴⁷. Лисневича звинувачували в колабораціонізмі й участі у примусовій мобілізації населення на роботи до Райху. В обґрунтуванні вироку також згадано про конфіскації і продаж речей убитих євреїв.

Коменданта ковельської допоміжної поліції Василя Оксюка заарештували 12 травня 1944 р. Вироком Військового трибуналу військ НКВС Волинської області від 10 жовтня 1944 р. його засудили за статтею 54-1а Кримінального кодексу УРСР до вищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією майна¹⁴⁸. Службовців поліції Василя Лапчука і Петра Білогруда заарештували 11 травня 1944 р. й засудили до виправно-трудових робіт терміном на 20 років із подальшим позбавленням прав на 5 років без конфіскації майна¹⁴⁹. В обвинувальних вироках для всіх трьох ішлося зокрема і про їхню участь у вбивстві євреїв: вони охороняли місця, де утримували і розстрілювали євреїв, конвоювали жертв до місць вбивств і ревно виконували свої обов'язки із виявлення втікачів.

Поліцейського ковельського шуцманшафту Каленика Сагаля затримали 22 жовтня 1946 р. й вироком військового трибуналу військ МВС Волинської області від 18 грудня 1946 р. на підставі статті 54-1а Кримінального кодексу УРСР засудили до заслання на каторжні роботи терміном на 20 років із конфіскацією майна та позбавленням прав у подальші 5 років після відбування вироку¹⁵⁰. В обґрунтуванні вироку було зазначено, окрім іншого, що Сагаль конвоював євреїв до місця вбивства біля с. Бахів і виконував обов'язки з виявлення євреїв, які переховувалися у християнських сусідів, зокрема побив прикладом українця на прізвище Головач за допомогу євреям.

¹⁴⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 1521. Арк. 87.

¹⁴⁸ Там само. Спр. 67773. Арк. 78.

¹⁴⁹ Там самр. Спр. 20061. Арк. 347.

¹⁵⁰ Там само. Спр. 14040. Арк. 69.

Поліцейського ковельського шуцманшафту Сергія Лешука заарештували 3 лютого 1951 р. представники управління МДБ Ярославської області, де він у той час проживав. Його засудили до 25 років позбавлення волі з конфіскацією майна й позбавленням прав у подальші 5 років після відбуття вироку. В обґрунтуванні судового вироку багато згадок про участь Лешука в конвоюванні євреїв до місць розстрілу, охороні периметра й території ковельського гетто¹⁵¹. Вироки також отримала низка інших службовців ковельського шуцманшафту.

Пам'ять про Голокост

Після Другої світової війни Ковель перетворився на переважно українське за етнічним складом мешканців місто. Упродовж довгого часу пам'ять про загиблих євреїв тут не було належно увічнено. У СРСР пам'ятати про Голокост хоча й не забороняли, але й жодним чином не сприяли розвитку такої культури пам'яті. Вважалося, що подібні колективні практики комеморації можуть надміру акцентувати на етнічних відмінностях, що завадить формуванню ідентичності радянської людини.

Тільки невелика група євреїв мешкала в Ковелі після війни, проте єврейське життя у той період розвивалося вкрай мляво. Незалежність України сприяла розвитку громадського та культурного життя єврейських громад та відновленню єврейських традицій у Ковелі та регіону.

Ковельських євреїв убивали в багатьох місцях, про що йшлося вище. Проте чи не єдине з них, яке було означено, — це місце наймасовішого розстрілу в с. Бахів. Облаштуванням місця пам'яті поблизу Бахова спершу зайнялися кілька вцілілих євреїв Ковеля. Вже у листопаді 1944 р., невдовзі після закінчення німецької окупації та ще під час Другої світової війни, вони разом із мешканцями, які повернулися з евакуації, огородили місце поховання дротом і встановили дерев'яний стовп із цифрою «18 000», яка свідчила про

¹⁵¹ Там само. Спр. № 17859. Арк. 309–311, 367.

загальну чисельність жертв Голокосту в Ковелі (не лише тих, що загинули в с. Бахів). Офіцер Пінхас Панторін, який 22 липня 1944 р. повернувся до рідного міста з фронту, згадував про ті події: «Ми виявили поховання, вирішили їх огородити... За допомогою радянських органів ми дістали огорожу, стовп та проволоку... У листопаді 1944 р., коли війна з німцями ще тривала, ми закінчили нашу роботу. Навколо кладовища була встановлена огорожа та пам'ятник. У меморіальній церемонії взяли участь 40 євреїв. Ми ретельно зібрали кістки та черепи, що були розкидані навколо, та засипали їх піском... Ми прочитали молитви “Кадіш” та “Ель мале рахамім” та певний час стояли та міркували про жорстокі вчинки вбивць»¹⁵². Збереглося кілька фотографій меморіальної церемонії та дерев'яного стовпа, який пізніше зник. Згодом місця масових поховань укрилися заростями, а також відбулися ландшафтні зміни через видобуток піску.

У 1960-х на місці поховань біля с. Бахів було насипано високий пагорб. Після краху СРСР і здобуття Україною незалежності рідні загиблих євреїв з інших країн дістали змогу встановлювати меморіали на місцях масових поховань. Нащадки євреїв із Ковеля, які мешкали в Ізраїлі, встановили гранітний пам'ятник, на якому текст івритом вшановує пам'ять убитих євреїв цього міста.

У 2014 р. зусиллями україно-німецького проекту «Захистимо пам'ять» і коштом Федерального міністерства закордонних справ Німеччини розпочались будівельні роботи із захисту місця масового поховання та спорудження меморіалу біля с. Бахів. Меморіальний комплекс за проектом українських архітекторів Дмитра Жуйкова та Аріни Агеєвої у співпраці з архітектором Антоном Олійником офіційно відкрили 30 червня 2015 р.

Унаслідок плундрування та видобутку піску впродовж десятків років після злочину залишки людських тіл було розпорошено на території поза межами позначених масових поховань. Стела і меморіальний камінь містять інфор-

¹⁵² Панторін Пінхас. Пам'ятай, що зробив тобі Амалек. Kowel; sefer edut ve-zikaron le-kehillatenu she-ala aleha ha-koret. С. 485.

мацію про історію єврейської громади Ковеля та вбивство на цьому місці. Старий пам'ятник і нова пам'ятна дошка утворюють центр меморіалу. Розташовані на невеликому підвищенні, вони з'єднані доріжками з кожним із чотирьох масових поховань. З 2020-го до кінця 2023 р. україно-німецький проєкт тривав під назвою «Мережа пам'яті»¹⁵³.

Євреїв Ковеля вбивали не лише поблизу Бахова. Зокрема тіла близько 500 утікачів закопані на єврейському кладовищі, де відбувалися масові розстріли під час ліквідації гетто в «новому» місті. У повоєнні роки за станом кладовища ніхто не стежив, і зрештою радянська влада знищила його в 1970 р. Частину надгробків використали під час будівництва тротуару до військового гарнізону. Згодом на місці кладовища побудували Будинок культури імені Тараса Шевченка, який належав заводу «Ковельсьільмаш». Там проводили концерти й розважальні заходи. Сьогодні це занедбана територія, яку наразі належно не впорядкували й не означили¹⁵⁴.

Довгий час історією Голокосту в Ковелі у місті мало хто цікавився або ж цей інтерес не мав публічного характеру. Багатівкове життя великої єврейської громади Ковеля та її знищення під час німецької окупації залишило багато слідів — як у пам'яті, так і в топографії міста. З часом ці сліди стають дедалі розмитішими. На жаль, як багатівкова історія євреїв у Ковелі, так і їхнє винищення під час німецької окупації ледь помітні в міському ландшафті. Зокрема, Ковель має великий потенціал для того, щоб зробити свою минулу історію видимою, наприклад, за допомогою інформаційних і меморіальних дощок. Це важливо зокрема для захисту цих місць як історичної та культурної спадщини в довгостроковій перспективі.

Упродовж останнього десятиліття з'явилися локальні ініціативи, які вивчають історію й топографію Голокосту

¹⁵³ <https://netzwerk-erinnerung.de/uk/>

¹⁵⁴ Сергей Швардовский, Татьяна Плотникова: «Это нужно не мертвым — это нужно живым». Вебсайт Асоціації єврейських організацій та общин України. URL: <https://vaadua.org/content/s-shvardovskiy-t-plotnikova-eto-nuzhno-ne-mertvym-eto-nuzhno-zhivym>

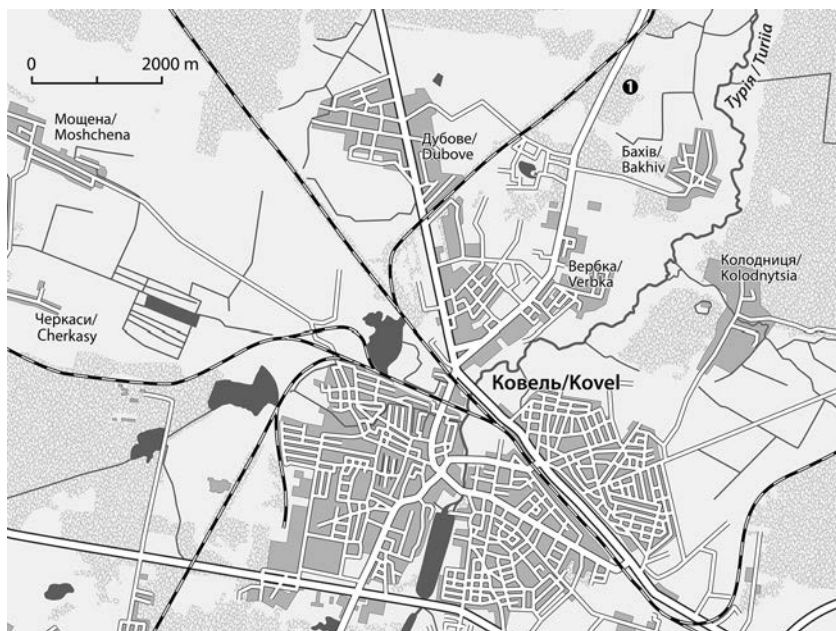
в Ковелі. Серед них вагома роль належить учителям і учням місцевих шкіл. Учителька історії Ковельської ЗОШ № 5 Олена Пашук та її учні в межах проектів «Захистимо пам'ять» і «Мережа пам'яті» досліджували історію єврейської культури в місті. Вони розробили матеріали з історії місцевого єврейського цвинтаря, інформаційний путівник і меморіальний альбом пам'яті ковельських євреїв та втілюють інші дослідження й проекти у цьому напрямі¹⁵⁵. Із 2017 року за місцем пам'яті у с. Бахів доглядали учні Навчально-виховного комплексу с. Вербка. Учні 9 і 10 класів під керівництвом вчительки історії Оксани Мазурик і директорки школи Валентини Саковської створили волонтерську організацію «Пам'ять», що забезпечувала систематичне прибирання на місці пам'яті до 2020 р. Відтак завдяки ініціативі директорки школи Оксани Курінної та вчительки історії Олени Воробей цей обов'язок перейшов до учнів школи в с. Бахів, які є філією Дубівського ліцею.

Представники місцевої влади та краєзнавці також долучаються до наукових студій і публічно-історичних проектів, покликаних здобувати й поширювати нові знання про життя й загибель єврейської громади Ковеля. Наприклад, краєзнавець, публіцист, блогер і депутат Ковельської міської ради Андрій Миронюк активно вивчає і виступає на захист пам'яті про Голокост у місті¹⁵⁶. Ця публікація також покликана сприяти вивченню, осмисленню і збереженню місцевої історії.

¹⁵⁵ <http://www.protecting-memory-ua.org/bakhiv/vykladannia-istorii-holokostu>

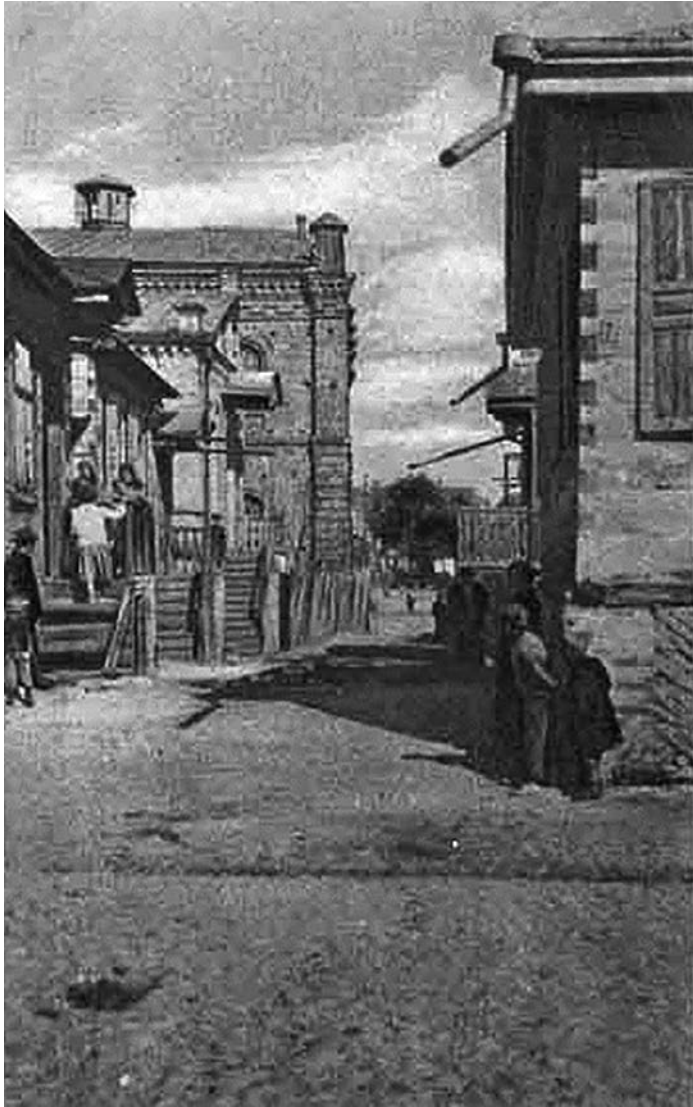
¹⁵⁶ <https://kovel.media/blogs/andrij-myronyuk/>

ІЛЮСТРАЦІЇ/ ILLUSTRATIONS

Сучасна мапа Ковеля та околиць: 1 – Місце розстрілів євреїв із гетто в Ковелі біля с. Бахів.

Present-day map of Kovel and its surroundings: 1 – Place of execution of Jews from the Kovel ghetto near the village of Bakhiv.

Єврейський провулок у м. Ковель за німецької окупації у часи Першої світової війни. На задньому плані ліворуч — Велика синагога.

Jewish lane in the city of Kovel under German occupation during World War I. In the background on the left is the Great Synagogue.

© public domain

Єврейський базар у Ковелі за німецької окупації у часи Першої світової війни.

Jewish bazaar in Kovel during the German occupation in World War I.

© Wirtualny Sztetl

Члени однієї з молодіжних сіоністських організацій у Ковелі. Дата фото невідома.

Members of one of the Zionist youth organisations in Kovel. Date unknown.

© Ghetto Fighters' House Archives, 412

Сільськогосподарська підготовка майбутніх поселенців сіоністських кібуців, організація «Гехалуц». Ковель, 19 серпня 1936 р.

Working in the vegetable plot of the Hehalutz movement's Zionist pioneer training commune in Kovel. Photo dated 19 August 1936.

© Ghetto Fighters' House Archives, 4236

Учасники молодіжного руху «Фрайхайд» у літньому таборі поблизу Ковеля. 12 липня 1934 р.

Members of the Freiheit youth movement at a summer camp near Kovel, 12 July 1934.

© Ghetto Fighters' House Archives, 898

Місцеві євреї під час ритуалу Ташліх на Рош га-Шана 5696 року за юдейським літочисленням. Ковель, 28 вересня 1935 р.

Jews in Kovel during the Tashlich ritual of Rosh Hashana for the Jewish year 5696. Photo dated 28 September 1935.

© Ghetto Fighters' House Archives, 29780

Велика синагога в м. Ковель. Вхід і вікна другого поверху закладено цеглою. Точна дата фото невідома. Під час німецької окупації, після ліквідації останнього гетто в серпні 1942 р., тут було ув'язнено кілька сотень євреїв перед тим, як їх убили.

The Great Synagogue in Kovel. The entrance and second-floor windows are bricked up. The exact date of the photo is unknown. Under the German occupation, after the liquidation of the last ghetto in August 1942, several hundred Jews were imprisoned here prior to being killed.

© Ghetto Fighters' House Archives, 29776

Берта Ріс (уроджена Броха Зекель) пережила Голокост, удаючи з себе українку Катерину Зекелюк. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Скокі, 1996 р.

Bertha Reis (née Brocha Zekel) survived the Holocaust under the assumed identity of a Ukrainian named Kateryna Zekeliuk. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Skokie, Illinois (USA), 1996.

© VHA USC Shoah Foundation, Bertha Reis, Testimony 14928, 1996

Сіма Рознер (уроджена Сіма Райхштуль) пережила Голокост, удаючи з себе росіянку Анастасію. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Єрусалим, 1996 р.

Simah Rozner (née Sima Reichstul) survived the Holocaust under the assumed identity of a Russian named Anastasia. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Jerusalem, Israel, 1996.

© VHA USC Shoah Foundation, Simah Rozner, 16292, 1996

Подружжя Міхаеля і Розалії Бєбчуків. Міхаель (уроджений Мойше) пережив Голокост, переховуючись із допомогою знайомих українських селян. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Хайфа, 1996 р.

Michael Bebchuk (né Moishe Bebchuk) with his wife Rozaliia Bebchuk. Michael survived the Holocaust by hiding with the help of Ukrainian village residents he knew. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Haifa, Israel, 1996.

© VHA USC Shoah Foundation, Michael Bebchuk, 50817, 1996

Довоєнне фото родини Бєбчуків. У нижньому ряду зліва направо: тато Міхаєля (Мойши) Бєбчука Лєйбл, його мама Цєся, дідусь Хаїм, тітка Стєша і дядько Яков Бєбчук. У верхньому ряду зліва направо: син Яакова Лєйбл, донька Яакова Соня, син Яакова Майкл, дядько Міхаєль, Міхаєль Бєбчук і його брат Яаков. Велику частину родини було вбито під час Голокосту. Ковель, 1935 р.

Pre-war photo of the Bechuk family: bottom row, from left to right: Michael's – Moisha Bechuk's – father Leibl, his mother Tsesia, grandfather Chaim, aunt Stesha and uncle Yaakov Bechuk. Top row, from left to right: Yaakov's son Leibl, daughter Sonya and son Michael; Michael Bechuk's uncle Michael; Michael Bechuk and his brother Yaakov. A large part of the family was killed during the Holocaust. Kovel, 1935.

© VHA USC Shoah Foundation, Michael Bechuk, 50817, 1996

Гелена Барт-Люка (уроджена Гелена Барт) пережила Голокост, удаючи з себе польку. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Брюссель, 1997 р.

Helene Bart-Lukas (née Helena Bart) survived the Holocaust under an assumed identity as a Pole. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Brussels, Belgium, 1997.

© VHA USC Shoah Foundation, Helene Lukas-Bart, 35268, 1997

Гелена Барт у день шлюбу з Едуардом Люка. Брюссель, 1947 р.

Helena Bart with her fiancé Eduard Lukas on their wedding day. Brussels, 1947.

© VHA USC Shoah Foundation, Helene Lukas-Bart, 35268, 1997

Ціпора Рехтман (уроджена Ціпора Брік) пережила Голокост, удаючи з себе польку Ірину Мажиць. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Хайфа, 1997 р.

Tsiporah Rekhtman (née Tsiporah Brik) survived the Holocaust under the assumed identity of a Pole named Iryna Marzyts. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Haifa, Israel, 1997.

© VHA USC Shoah Foundation, Tsiporah Rekhtman, 27633, 1997

Брат Ціпори Рехтман Мендель Брік. Він загинув під час німецької окупації у Варшаві з дружиною, дворічною дочкою і батьками дружини. Місце фото невідоме. 1931 р.

Tsiporah Rekhtman's brother Mendel Brik. He died during the German occupation in Warsaw with his wife, their two-year-old daughter and his wife's parents. Unidentified location, 1931.

© VHA USC Shoah Foundation, Tsiporah Rekhṭman, 27633, 1997

Вцілілі євреї, серед них і Ціпора Рехтман, у таборі для переміщених осіб. Юденбург, орієнтовно 1945 р.

The surviving Jews – including Tsiporah Rekhtman – in a displaced persons camp in Judenburg, Austria. Possibly 1945.

© VHA USC Shoah Foundation, Tsiporah Rekhtman, 27633, 1997

Моше Заїрі, знайомий Ціпори Рехтман, тримає на руках її чотирирічну доньку. Бася пережила разом зі своєю мамою Голокост у Ковелі. У таборі для переміщених осіб м. Сельвіно, 1946 р.

Tsiporah Rekhṭman's friend Moshe Zairi holding Tsiporah's four-year-old daughter. Basia survived the Holocaust in Kovel alongside her mother. The photo was taken in 1946 at a displaced persons camp in Selvino, Italy.

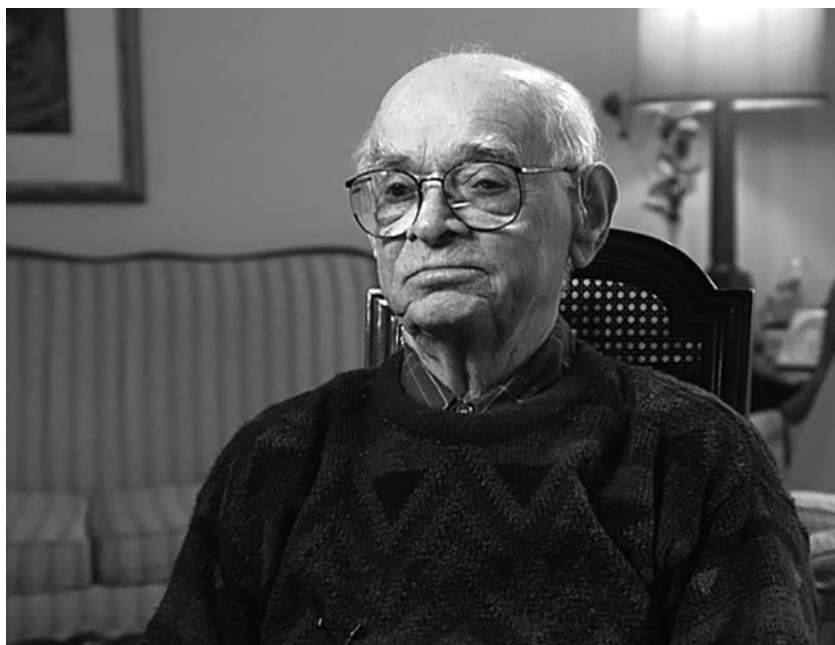
© VHA USC Shoah Foundation, Tsiporah Rekhṭman, 27633, 1997

Нафтالی Перль (сидить у центрі) зі своєю сім'єю. Нафталі пережив Голокост, переховуючись у знайомого польського селянина і в радянському партизанському загоні. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Льюїс, 1996 р.

Naftali Perel (centre, seated) with his family. Naftali survived the Holocaust by hiding in the home of a Polish village resident he knew and then near a Soviet partisan detachment. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Lewis, Missouri (USA), 1996.

© VHA USC Shoah Foundation, Nat Perel, 11935, 1996

Стенлі Даніц (уроджений Шолем Гімпл) пережив Голокост. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, 1997 р.

Stanley Dunitz (né Sholem Gimpl) survived the Holocaust. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. New York, USA, 1997.

© VHA USC Shoah Foundation, Stanley Dunitz, 27226, 1997

Сестра Шолема Гімпла (Стенлі Даніца) Соня зі своїм чоловіком. Загинула під час ліквідації одного з ковельських гетто в 1942 р. Ковель, 1937 р.

Sonya, one of the sisters of Sholem Gimple (Stanley Dunitz after the war), with her husband. She died during the liquidation of one of the Kovel ghettos in 1942. Kovel, 1937.

© VHA USC Shoah Foundation, Stanley Dunitz, 27226, 1997

Сестра Шолема Гімпла (Стенлі Даніца) Шися. Загинула під час Голокосту в Ковелі. 1931 р.

Shysia, one of the sisters of Sholem Gimple (Stanley Dunitz after the war). She died during the Holocaust in Kovel. 1931.

© VHA USC Shoah Foundation, Stanley Dunitz, 27226, 1997

Картка резидента табору для переміщених осіб у Рансгофені з фото Шолема Гімпла. Тут зазначено його нове ім'я — Dunic Seilim, яке, очевидно, після переїзду до США набуло англійської форми. Австрія, 1946 р.

Identity card from the displaced persons camp in Ranshofen with a photo of Sholem Gimpl. Here he already has a new name (Dunic Seilim), which was apparently given an English spelling after he moved to the United States. Austria, 1946.

© VHA USC Shoah Foundation, Stanley Dunitz, 27226, 1997

Анетта Фант (уроджена Єнта Айзенманн) пережила Голокост, удаючи з себе українку Діну Оліферчук. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Монреаль, 1998 р.

Anet Fant (née Yenta Eisenmann) survived the Holocaust under the assumed identity of a Ukrainian named Dina Oliferchuk. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Montreal, Canada, 1998.

© VHA USC Shoah Foundation, Anet Fant, 43391, 1998

Єнта Айзенманн (після війни — Анетта Фант) під іменем Діна Оліферчук разом із іншими примусовими робітницями в Райху. Потсдам, 1942 р.

Yenta Eisenmann (Anet Fant after the war) under the name Dina Oliferchuk, along with other forced labourers in the German Reich. Potsdam, 1942.

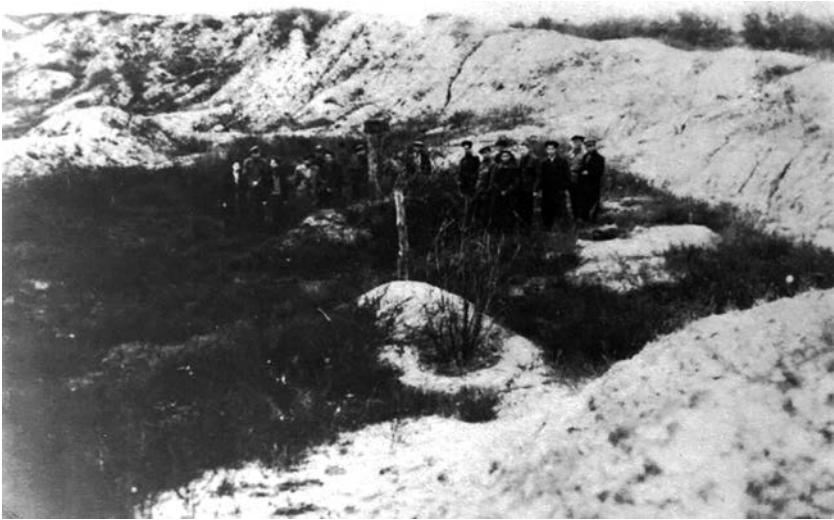
© VHA USC Shoah Foundation, Anet Fant, 43391, 1998

Єврей у молитовній хустці читає «Кадіш» (єврейську поминальну молитву) на місці масового поховання у Бахові. Дерев'яний стовп було встановлено у листопаді 1944 р. Цифра «18 000» вказувала на загальну кількість жертв Голокосту в Ковелі. Дата фото невідома, ймовірно невдовзі після встановлення стовпа.

A Jew wearing a prayer shawl and reciting the Kaddish — a Jewish memorial prayer — at the site of a mass grave in Bakhiv. The wooden pole was installed in November 1944. The figure 18,000 indicates the estimated total number of Holocaust victims in Kovel. The date of the photo is unknown, possibly shortly after the pole was installed.

© Kovel. Testimony and Memorial Book, Tel Aviv 1957

Група вцілілих євреїв Ковеля біля дерев'яного стовпа вшановує пам'ять рідних на місці масових розстрілів у піщаному кар'єрі поблизу с. Бахів. 1944–1945 рр.

A group of Jewish survivors from Kovel near the wooden pole honouring the memory of their relatives at the site of mass shootings in the sand quarry near the village of Bakhiv. 1944–1945.

© Pinkes Kowel [Пам'ятна книга Ковеля. Мовою їдиш]. – Буенос-Айрес, 1951

Групова фотографія євреїв Ковеля під час ушанування пам'яті на місці розстрілів в с. Бахів. На піщаному насипі в центрі фото лежить череп. За свідченням Анетти Фант, це фото 1945 р., хоча є ймовірність, що його зроблено дещо пізніше.

Group photo of the Jews of Kovel during a memorial service at the site of shootings in the village of Bakhiv. On the sand mound in the centre of the photo lies a skull. According to Anet Fant's testimony, this photo was taken in 1945, although it could have possibly been taken somewhat later.

© VHA USC Shoah Foundation, Anet Fant, 43391, 1998

Група євреїв ушановує вбитих рідних на місці масового поховання біля с. Бахів. Чоловік у центрі фотографії тримає у руках череп.

A group of Jews who had come to honour their murdered relatives at the mass burial site near the village of Bakhiv. The man in the centre of the photo is holding a skull in his hands.

© VHA USC Shoah Foundation, Anet Fant, 43391, 1998

30 червня 2015 р. поблизу с. Бахів було відкрито меморіал пам'яті убитих єврейських дітей, жінок і чоловіків із двох гетто в Ковелі. Меморіал побудовано у межах проекту «Захистимо пам'ять» із коштів Міністерства закордонних справ Німеччини. Бахів, 2015 р.

On 30 June 2015, a memorial was opened near the village of Bakhiv to commemorate the murdered Jewish children, women and men from the two Kovel ghettos. The memorial was built as part of the “Protecting Memory” project with funds provided by the German Federal Foreign Office. Bakhiv, 2015.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko

Стела і меморіальний камінь містять інформацію про історію єврейської громади Ковеля та вбивство на цьому місці і з'єднані доріжками з кожним із чотирьох масових поховань. Унаслідок змін ландшафту через видобуток піску і заростання території залишки людських тіл розпорошено й поза межами позначених масових поховань.

The stele and memorial plaque contain information about the history of Kovel's Jewish community and the murder committed at the site. They form the centre of the memorial site and are connected by paths leading to each of the four mass graves. As a result of the transformation of the landscape due to sand extraction and the build-up of layers of vegetation, the remains of human bodies are also scattered on the territory outside the designated mass burial plots.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas

Вчителька Голобського ліцею Олена Оришкевич разом з учнями 11 класу під час пам'ятної поїздки до Бахова, приуроченої до Дня пам'яті жертв нацистських розстрілів у Бабиному Яру. Початок жовтня 2016 р.

Olena Oryshkevych, a teacher from Holoby Lyceum, together with her year 11 students on a commemorative trip to Bakhiv to mark the day of remembrance of the Nazi shootings in Babyn Yar. Beginning of October 2016.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas

KOVEL: THE LIFE AND DEATH OF THE JEWISH COMMUNITY

Kovel is a city and the centre of Kovel District in the Volhyn region. In 2023, Kovel had a population of more than 67,500 residents.

The earliest mention of Kovel dates back to 1518. It was then that the Polish King Sigismund allowed Prince Wasyl Sanguszko to turn the village of Kovle into the city of Kovel. After the Third Partition of Poland in 1795, Kovel was made part of the Russian Empire and became the centre of Kovel Uyezd, Volhyn Province. The development of the railway network in the second half of the 19th century turned Kovel into a major transport hub, which accelerated the development of the city. While in 1765, there were 827 Jews living in Kovel, by 1897, they numbered 8,521. The number of Jews was constantly growing and reached 11,748 in 1910, which constituted 45.6% of the city's total population.

The Jewish community of Kovel in the interwar period

In the aftermath of World War I, Kovel became part of Poland in 1921, together with the territories of western Volhyn. The city was made the centre of Kovel district in the Volhyn voivodeship. According to the census of 1921, a total of 12,758 Jews lived in Kovel; in 1931, they numbered 12,842. In 1921, a school affiliated with the Tarbut network was opened in Kovel. From 1923, the vocational school "ORT" – a Russian acronym literally meaning "Society for Crafts and Agricultural Labour Among the Jews

of Russia” – operated in Kovel. Two Yiddish newspapers were published in the city. However, young Jews not only received Zionist education, but often also attended Polish state schools.

The Jewish community of the city was marked by political activity. Almost half of the members of the city’s municipal council – its main body of self-government – were Jews. During the interwar period, the left-wing Bund and religious and Zionist parties were likewise active in Kovel.

The onset of World War II: under the regime of the “first Soviets”

On 1 September 1939, Nazi Germany attacked Poland, triggering the start of World War II. According to the secret protocol to the Molotov-Ribbentrop Pact dated 23 August 1939, most of the territories of western Volhyn, including Kovel, were to become a part of the Soviet Union (USSR). With the Soviets in power, all organised forms of Jewish life were curtailed, newspapers were closed, Jewish parties and non-governmental organisations were banned and teaching in Hebrew became illegal. Many Jews involved in commerce were forced to close their shops and businesses. Under the Soviet regime it also became much more difficult for Jews to follow religious practices.

In 1939, many Jewish refugees from Nazi-occupied Poland arrived in Kovel. Many of them had been repressed for refusing to take Soviet citizenship.

World War II and the Holocaust

The beginning of the German-Soviet war and the dilemma of (non-)evacuation

With Nazi Germany’s attack on the USSR on 22 June 1941, the Jews of Kovel faced the dilemma of (non-)evacuation. Due to the fact that Kovel was a major transport hub with a railway connection, the local Jews had a slightly better opportunity to evacuate on the eve of the invasion by the German army. However, Soviet activists were prioritised for the evacuation

transports. In addition, Kovel was located too close to the border and Wehrmacht soldiers occupied it in the very first week of the war. Therefore, only 230 Jews managed to leave Kovel before it was occupied. Most Jews refused to believe that Germans would carry out the mass murder of Jews and decided to stay.

Establishment of the military occupation administration

On 27 June 1941, the city was occupied by Wehrmacht units. Until September, it was under the rule of the military commander's office. Right from the start, this office was headed by a German named Juderman. A unit of the SD Einsatzgruppe led by SS-Obersturmführer Erwin Hei and the headquarters and the third company of the 314th Order Police Battalion under the command of Police Major Werner Dressler were established in Kovel.

In the implementation of anti-Jewish measures, they were assisted by local government bodies established by the military commander's office and auxiliary police detachments recruited from the local population. In July 1941, a city council was established in Kovel. The Germans appointed Mykola Pyrohova, a Kovel doctor well known for his engagement in community life, as its head. The Germans also created a district police commandant's office in Kovel headed by Anton Sharunovych, and a city commandant's office headed by Vasily Oksiuk. On 15 December 1941, the Kovel auxiliary police was reorganised into a Schutzmannschaft batallion, and Vasily Oksiuk was removed from his post as commandant. The police were directly subordinate to the head of the German gendarmerie post in Kovel, Fritz Mantei.

Discrimination and murder of Jews under the military occupation administration

The first manifestations of violence against the Jews in occupied Kovel were those carried out by Wehrmacht soldiers. There were rumours that they had killed four Jews three days after arriving in the city. An Einsatzgruppe of the SD and the

3rd Company of the 314th Order Police Battalion were chiefly responsible for the murders of Jews in July–August 1941. In the first week of July, they shot between 60 and 80 Jews. In the following weeks, they continued to carry out arrests and shootings. The final operation (“Aktion”) in Kovel under the military administration took place on 31 August 1941 – the 3rd Company of the Order Police Battalion shot about 88 Jews.

With the establishment of a military occupation regime in the city, the Germans immediately introduced a number of rules that discriminated against Jews. For the organised exploitation of labour and other forms of exploitation, the occupation authorities ordered the Jewish community to create a self-governing body – the Judenrat (Jewish Council) – and the Jewish police. The Nazi authorities ordered the Jews of Kovel to mark their homes with a yellow sign and to wear identifying symbols on their clothes. Moreover, a much stricter curfew was imposed on Jews than on the rest of the population.

Formation of the civil occupation administration

From September 1941, the city was placed under the governance of the German civil administration. Kovel became the administrative centre of the Gebiet (district) of the same name, which was included in the Volhynia and Podolia Region as part of the Reichskommissariat Ukraine. From September 1941, Gebiet Kovel was headed by Gebietskommissar Arno Kempf. In June 1942, he was removed from office, put on trial and handed a death sentence for delaying the ghettoisation of Jews, which he had been postponing due to receiving bribes from the Judenrat. In June 1942, Erich Kassner took over as Gebietskommissar of Gebiet Kovel.

Gendarmerie posts operated in each of the district centres of Gebiet Kovel. They were subordinate to the gendarmerie Gebietsführer Philipp Rapp, who arrived in Kovel in October 1941.

Discrimination against Jews and the creation of two ghettos in Kovel

The first wave of violence in western Volhyn ended in November/December 1941. From the end of 1941 until May 1942, there were no mass shootings of Jews. The Jews were assigned to work that included road repairs, street cleaning and doing laundry and cooking for German employees and the auxiliary police. Some Jews from Kovel were sent to labour camps. There were four such camps on the territory of the Gebiet – in Kovel, Ratne, Zabolottia and near Holoby.

The Jews' situation worsened significantly when Gebietskommissar Erich Kassner ordered the creation of two ghettos in Kovel in May 1942. This was intended to temporarily separate those Jews who the Germans had planned to keep alive from the rest, who were going to be killed. The Jews in Kovel were given only six hours or, according to other sources, two days to move into the ghetto. The ghetto in the "Old Town" was established on Volodymyrska Street, where many Jews resided even right up to the start of the war. About 10,000 Jews were imprisoned there. The second Kovel ghetto was created on the outskirts of the city, in the so-called "New Town" between the railway track and Varshavska Street. In this ghetto, the German authorities concentrated about 3,500 people – people holding worker certificates, qualified craftsmen and their families. Both ghettos were fenced off with a barbed wire fence more than two metres high. Living conditions in the ghetto were appalling.

Liquidation of the ghetto in the "Old Town"

In May 1942, the second wave of mass murder of Jews began in western Volhyn, lasting until the end of 1942. On 2 June 1942, Jews from the ghetto in the "Old Town" were ordered to pack minimal luggage for "relocation", allegedly somewhere eastward. All of them were taken to the railway station and transported by train to a sand quarry near the village of Bakhiv, where Soviet prisoners of war had been forced to dig holes in

advance. The shooting was carried out by the SD unit from Lutsk and, possibly, the SD team from Brest. Erich Kassner and Fritz Mantei participated in person in the shootings. Within a few days, about 8,000–9,000 Jews were murdered.

Some Jews managed to escape to the surrounding forests and villages. About 300 of those who tried to escape were killed on the spot. Their bodies were buried in Kovel's Jewish cemetery on Volodymyrska Street.

Liquidation of the ghetto in the “New Town”

On 19 August 1942, the liquidation of the last Kovel ghetto began. The residents of this ghetto included skilled craftsmen and their families who were spared during the first murder “Aktion”, as well as Jews who, after the liquidation of the ghetto in the “Old Town”, had formed a group and were living in the “New Town” ghetto. Some of them were killed in the same sand quarry near the village of Bakhiv, while others – about 6,500 in total – were murdered near the Jewish cemetery. The shootings were carried out by the SD unit from Lutsk, with the participation of the German gendarmerie and auxiliary police.

About 1,000 Jews tried to hide in the ghetto during its liquidation. Within several days, all those discovered were gathered in the Great Synagogue, where they were left without water and food for several days. They were shot at the Jewish cemetery on Volodymyrska Street.

The survivors

Survival strategies

Most of the surviving Jews of Kovel resorted to the following survival strategies: hiding in the woods, seeking help from Christian neighbours, concealing their identity and trying to integrate into partisan detachments.

As early as May 1942, some of those confined in the Kovel ghettos tried to find partisan detachments that would be will-

ing to accept Jews. However, due to the ambivalent attitude of partisan detachments (the Home Army (Armia Krajowa), UPA (Ukrainian Insurgent Army) and Soviet partisans) towards Jews, Jews were not always able to join them or to receive any other support. Although there were cases of assistance provided by the partisans belonging to all three groups, the murders of Jews by them were not isolated instances either. Often, the Jews' chances of support and survival depended on the personal attitude of certain squad leaders.

Many Jews sought refuge in the surrounding villages with non-Jewish neighbours, or in the forests. However, not all local residents dared to provide assistance, as the Germans threatened them with the death penalty for helping Jews. Significantly, more village residents were willing to share food than they were to provide long-term shelter. Most of the Jews who hid with village residents they knew were often forced to leave their saviours in 1943. In Volhyn at that time there were murders on both sides during the Ukrainian-Polish conflict as well as Nazi "Aktionen" to burn down villages.

Some Jews were lucky enough to conceal their identity for a while. However, this strategy often required high-quality forged documents and a good knowledge of Polish or rural dialects of the Ukrainian language and of Christian traditions.

"Hunting" for Jews

Any Jewish survival strategies were at serious risk due to the fact that the German gendarmerie and Schutzmannschaft personnel were actively searching for survivors. Most of all, they "hunted" those Jews who were hiding in the woods. In addition, Jews were often denounced by local village residents, some of whom were hostile towards Jews, while others were simply afraid of their presence nearby or were angry at them taking food from their cellars or gardens without permission. Antisemitic propaganda and Judeophobic views, which were disseminated through the occupation press and various "agitators", also influenced village residents' behaviour to a certain extent.

Post-war life

Return of the survivors

On 6 July 1944, Soviet troops re-occupied Kovel and thus brought the German occupation of the city to an end. After their entry, about 40 Jews returned to the city. As of 1 September 1944, only 594 Jews remained in the entire Volhyn region out of a total population of 573,474, including 22 Jews in the city of Kovel and just 5 Jews in Kovel district. According to the findings of the Extraordinary State Commission for the Establishment and Investigation of the Atrocities of the German Fascist Invaders, 18,000 Jews from the city and surrounding villages were shot during the occupation in Kovel.

The few Jews from Kovel who managed to survive mostly did not see their future either in war-torn Kovel or anywhere else in the USSR. The majority emigrated to the United States, Canada, Belgium, Israel and other countries.

Punishment of the perpetrators

The fate of different actors involved in the implementation of the Holocaust in Kovel was different. Erich Kassner and Fritz Mantei were sentenced to life in prison by Oldenburg Regional Court in 1967. Erwin Gray was sentenced to eight and a half years in prison by Darmstadt court in 1967. It is unlikely that Philip Rapp was ever prosecuted. Waldemar Wappenhans, the head of the SS and police in the entire Volhynia and Podolia Region, was also never prosecuted. As regards other Germans who participated in the mass killings, they were never brought to justice.

A much larger number of punishments were imposed by Soviet courts on those accomplices in the murder of Jews who served on the city council and in Kovel Schutzmannschaft. Among those punished were Oleksandr Lysnevych, an employee of the city council who was responsible for selling the property of murdered Jews (death penalty), Police Commandant

Vasyl Oksiuk (death penalty) and a number of rank-and-file officers of the Schutzmannschaft (from 20 to 25 years in prison with confiscation of property).

Memory of the Holocaust

Kovel became a predominantly Ukrainian city in terms of the ethnic composition of its inhabitants. For a long time, the memory of the dead Jews was not duly immortalised here.

The establishment of a place of remembrance in the sand quarry near the village of Bakhiv was first undertaken by several surviving Jews from Kovel. In November 1944, they fenced off the burial sites with wire and installed a wooden pole with the number “18,000”, which indicated the total number of victims of the Holocaust in Kovel. In the 1960s, at the burial site near the village of Bakhiv, a memorial mound was created. After Ukraine gained independence, the descendants of Jewish survivors from Kovel, who lived in Israel, erected a granite monument on the hill, which bears a Hebrew text honouring the memory of the murdered Jews of Kovel.

In 2015, within the framework of the “Protecting Memory” project and with funds from the German Federal Foreign Office, a mass burial site near the village of Bakhiv was finally turned into a memorial complex. On 30 June 2015, the official opening of the memorial took place with the participation of numerous residents and guests of Kovel and Bakhiv. From 2020 to the end of 2023, the German-Ukrainian project continued its work under the name “Connecting Memory”.

There are no other memorials today in other places in Kovel where Jews were killed.

Over the past decade, local initiatives have begun to emerge that study the history and topography of the Holocaust in Kovel. Teachers and students at local schools play a significant role in these initiatives. Representatives of local authorities and local historians are also involved in academic studies and public historical projects on the life and death of the Jewish community of Kovel. This publication within the “Connecting Memory”

project is also intended to promote understanding and preservation of local history.

About the author

Dr Petro Dolhanov has a PhD in history and is a researcher of the history of inter-ethnic relations on the territory of western Volhyn and eastern Galicia in interwar Poland and the social history of the Holocaust on the territory of the western Volhyn region. His research interests also include studies of the politics of memory and memorialisation of the victims of Nazism in Ukraine. Petro Dolhanov is editor of the column “Podolannya mynulogo” (“Overcoming the past”) on the website of the international scholarly magazine “Ukraina Moderna”, and he is also a lecturer at Rivne Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education.

The author wishes to express his gratitude to the Ukrainian historians Andriy Usach and Mykhailo Tyaglyi for providing their expert advice and archival materials. The first draft of the text on the history of the Holocaust in Kovel was prepared by Mykhailo Tyaglyi and Ray Brandon. It was this version that became the basis for elaboration and deeper understanding of the topic.

About the project “Connecting Memory”

The “Connecting Memory” project was launched in 2020 with the mission of honouring and protecting sites of remembrance through the development of a network of local initiatives capable of independently and systematically reintroducing the memory of the history of the Holocaust and the Roma genocide into local commemorative culture. The project is implemented by the Foundation Memorial to the Murdered Jews of Europe (Berlin) in partnership with the NGO “Ukrainian Centre for Holocaust Studies” (Kyiv) and the NGO “Insha Osvita” (Kyiv). It is financed by the German Federal Foreign Office.

This publication is part of the “Connecting Memory” project’s series of studies on the local history of the Holocaust con-

ducted and published in 2022–2023, during Russia’s full-scale invasion of Ukraine. In times of war, such studies are even more important than at other times, in this case because Russian aggression is directed not only against the citizens of Ukraine, but also against Ukrainian history, culture and memory. It threatens to stop or destroy the important commemorative and research activities of many Ukrainian initiatives, historians, public organizations, local and national museums and archives.

History and memory should return to communities, and not be confined to the narrow circles of historians. This publication is a contribution to the popularisation of local history, making it accessible to the local community and a wide range of interested persons. We hope that this study will later form the basis of materials for local history museums, information boards and published primary sources and contribute to the emergence of new publications.

For more on the “Connecting Memory” project, see:
<https://netzwerk-erinnerung.de/en/>

Науково-популярне видання

КОВЕЛЬ
Життя та загибель
єврейської громади

Авторка
Наталія Дерев'янка

Наукові консультанти
Петро Долганов
Андрій Усач

Наукова редакторка
д-р *Світлана Бурмістр*

Відповідальний редактор
Віталій Бобров

Літературна редакторка й коректорка українського тексту
Олена Пазюк

Переклад англійською
Анастасія Рьотіг

Літературна редакторка й коректорка англійського тексту
д-р *Керолін Пірс (Dr Caroline Pearce)*

Дизайн обкладинки
Софія Билим

Комп'ютерна верстка
Марина Кулікова

В оформленні обкладинки використано
матеріали з розділу «Ілюстрації»

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, Київ, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
Тел. (044) 2859030
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

